

МЕНИ

70

Володимир
Кудимович

наука-мисль 1970

к.

Володимир Кубійович
М Е Н І 70

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

Володимир Кубійович

М Е Н І 70

Париж—Мюнхен 1970

Обкладинка Любослава Гуцалюка

Druck: „Logos“ GmbH, 8 München 19, Bothmerstr. 14

B. Kyřinčok

Гене́за книжечки «Мені 70» така: одна наша наукова установа плянувала видати брошуру про мене; різні автори мали написати мій життєпис, дати характеристику моєї наукової роботи, представити мою діяльність у 1939—45 роках, мою діяльність як організатора науки, врешті — бібліографію моїх праць. Але написати ті статті нелегко, і покищо плян видання брошури залишився пляном. А рівночасно приятелі «Енциклопедії Українознавства», які влаштовують восени цього року т. зв. зустрічі громадянства у сімдесятліття головного редактора «Енциклопедії Українознавства», вимагають, щоб я перед цими зустрічами написав щось про себе. І я взявся — не дуже радо — до написання цього «чогось». Воно розрослося під час писання, зазнало парукратних змін, збільшилося розміром, набрало вигляду малої книжечки.

«Мені 70» складається з трьох частин: автобіографія, інформація про мою наукову роботу та бібліографія.

У першій частині я не викладаю докладно свої біографії, це радше деякі фрагменти мого життя, які мали для мене більше значення. Це не спомини про себе й інших, тут майже немає згадки про мое внутрішнє життя, тут ледве торкнена приватно-інтимна сфера мого минулого. Можливо, мені пощастить колись розгорнути ці фрагменти на справжні спогади, а покищо, починаючи цей своєрідно конспективний варіант, я вважав логічним розпочати першу частину від пояснення, чому я опинився в українському таборі. Далі, я відіграв якусь роллю, як географ, тим то треба було написати, як я став географом, а згодом — географом України. Шість літ мого життя пов'язані з працею в Українському Центральному Комітеті — єдиною українською

легальною організацією в т. зв. Генеральній Губернії. Я очолював цю установу, і вона мала в деякій мірі таке обличчя, якого я їй надав. Тому і треба було присвятити децю місця історії УЦК у 1939—45 роках.

З 1947 року кілька літ мого життя були пов'язані з Науковим Товариством ім. Шевченка, яке я відновив на еміграції і вплинув на його організаційні форми й зміст праці. І тому доводиться писати про НТШ. Врешті, треба присвятити місце «Енциклопедії Українознавства», яка постала з моєї ініціативи, я надав їй специфічного обличчя і віддав їй понад 20 літ праці.

У другій частині книжечки я даю інформації про свою наукову працю: про праці з географії Карпат, синтетичні роботи з географії України, демографічні дослідження та карти. В останньому розділі пишу ширше про другу, словникову частину «Енциклопедії Українознавства» та про англійське видання першої — загальної.

На кінець цього вступу сердечно дякую всім, що сприяли появі цієї книжечки. У першу чергу щиро дякую моему другові Іванові Максимовичу Кошелівцеві за відредагування «Мені 70» та низку цінних порад при писанні цієї книжечки. Маєстрові Любославу Гуцалюкові я сердечно вдячний за мистецьке оформлення. Дарії Остапівні Сіяк щиро дякую за технічну допомогу, а директорові друкарні «Логос» Г. Нанякові за дбайливий друк. Допомога названих уможливила появу «Мені 70» у дуже швидкому часі.

Мюнхен, 1 серпня 1970

ЯК Я СТАВ УКРАЇНЦЕМ

Часто говорять, що я «твердий лемко», а в гаслі «Кубійович» в Енциклопедії Українознавства (яке я сам склав) написано: «родом з західньої Лемківщини». Лемківської крові в мені немає ні краплинки; проте я народився на окраїнах Лемківщини і записаний у метрикальних книгах лемківського села Матієвої.

Мій батько Михайло походив з селянської родини з села Корнева Городенського повіту на Покутті, де жило чимало Кубійовичів (або Кубієвичів). До гімназії він ходив у Коломиї і Стрию, але вже по закінченні шостої кляси став домашнім приватним учителем: учив дітей дрібних дідичів і священиків, яких вони з різних причин деякий час не могли посилати до гімназії. Ця праця тривала кільканадцять років, і щойно десь на 35 році свого життя батько вирішив стати державним службовцем. Польська адміністрація у Львові визначила йому практику в польській частині Галичини, у Новому Санчі. По двох чи трьох роках безплатної практики батько став дрібним службовцем податкового уряду. У Новому Санчі батько пізнав мою маму, Марію Добровольську, батьки якої мали крамницю ковбасних виробів і додатково харчували службовців-одинаків (т. зв. «домашня кухня»). Попри опір моєї баби — вона не хотіла, щоб її молода доня виходила заміж за старого (16 років різниці) «русина», по довгих випробуваннях (була умова маминої родини, щоб молоді не зустрічалися цілий рік) дійшло до згоди на цей «мезальянс» у 1899 році. Рік пізніше, 23 вересня, прийшов я на світ.

Новий Санч це було невелике (на той час 15 700 мешканців) польське, власне польсько-жидівське, повітове місто. У місті бу-

ла нечисленна українська колонія, біля 200 осіб. Це були, крім жовнірів і учнів гімназії, які походили з Лемківщини, горстка державних службовців, кинених, як мій батько, на захід, та багато більше робітників у великих державних залізничних майстернях. Серед української колонії передову ролю відігравав Василь Яворський, колишній посол до віденського парламенту (з Вережанщини) і пенсіонований скарбовий радник, який поселився в Новому Санчі на початку 1900-их років. Василь Яворський хотів створити в Новому Санчі центр західньої Лемківщини (українці замешкували суцільно південну частину Новосанецького повіту, до найближчого лемківського села Матієвої було 2 милі, тобто 15 км). Тоді постала в Новому Санчі філія товариства «Просвіта», банк «Лемківський союз», збільшилося число українців у гімназії, засновано для них бурсу, у гімназії виклопотано нову посаду для греко-католицького катехита тощо. Разом з тим розгорілася доволі гостра політична боротьба між українською й москвофільською течією.

Але з цим українським світом, як малий хлопчина, я не мав майже ніяких зв'язків. Як це бувало тоді правилом у мішаних подружжях (сини йшли за віровизнанням батька, дочки за материним), мене охрестили в греко-католицькому обряді, і я став автоматично русином. Це було звичайне явище, і з боку мами не було ніяких заперечень; навпаки, вона симпатизувала українцям з любови до свого чоловіка й сина і з високого почуття людяности й справедливости: в українсько-польських сутичках правда була по українському боці. Звичайно, дома розмовна мова була польська, але батько розмовляв зо мною лише по-українськи. Вечірню молитву (як було з ранішньою — не пам'ятаю) проказували зо мною раз мама, а раз батько. Мушу признатися, що мені приємніше було молитися з мамою: це була молитва до ангела-хоронителя малих дітей, коротка і зрозуміла. А українські молитви були довгі, церковно-слов'янською мовою, мені не зрозумілою, а за деякий час прийшло ще «Вірую...» Я дивувався, що в молитві говориться «паки і паки» (польською мовою «пака» — відповідає українському скриня), але з респекту до батька я не допитувався. З батьком, крім неділі, я зустрічався мало, бо він приходив з праці пізно ввечері, а на обід лише, щоб з'їсти,

і завжди поспішав до бюро. Я ріс з мамою, домашньою помічницею (польська дівчина з села), менше з сусідською дівторою і моїми кривняками. Українських дітей я не знав. По-українськи говорив я слабо, але знав, що я русин, і таким мене (з деякою погордою) називали й інші. Я мав, може, чотири роки (цього не пам'ятаю, але про це розказувала мені згодом мама), коли прибіг від кривняків, які жили в сусідньому будинку, і між мною і мамою нав'язалася приблизно така розмова (звичайно польською мовою): «Мамусю, серденько мені болить». — «Чому, чому, що сталося, дитино?» — «Владек і Людвік (мої старші на десять років двоюрідні брати) сказали мені, що польський орел (польський герб) видовбав очі левові (український герб Галичини)». І хлопчина заплакав, а з ним, мабуть, і його мама.

Дальші лекції патріотизму я діставав від моїх товаришів у народній початковій школі. Тоді, головне після вбивства намісника Андрея Потоцького українським студентом Мирославом Січинським, хвиля польського шовінізму й нагінки на українців зросла і в школі, до якої я ходив (учнями були самі поляки й горстка жидів). Я чув чимраз частіше від своїх товаришів такі назвиська, як «гайдамака» (це не була для мене образа), і зокрема польську приповідку: «Русін і свиня то една родзіна». На мене влаштували під час перерв на шкільному подвір'ї «круціяти». Я боронився, як міг (дома про це якось ніколи не розказував): пересиджував більшість перерв у не надто запашній туалеті, а згодом здобув собі оборонця, сильного товариша з села, який за плату у формі мого другого сніданку, який давала мені мама, боронив мене з застосуванням п'ястуків. Моїми оборонцями стали також жидівські товариші, з якими я заприятнися під час годин римокатолицької релігії, коли ми, не римо-католики, гралися на подвір'ї (з третьої кляси почавши, я ходив на години не польського, а українського священика).

У нашій «австрійській» школі панував польський національний дух, який ширили в першу чергу молоді учителі. На лекціях співу (я їх не любив, бо, на великий жаль батька, який мав гарний голос, був, як він говорив, — «фіш», тобто риба) до репертуару входили і польські патріотичні пісні. Я їх у своїй дитячій голівці поділив на ті, які русин може співати, і такі, яких співати

Йому не годиться. А щоб учителька співу цього не запримітила, я автоматично відкривав і замикав уста, коли співали деяких пісень. Ясно, що вчителька це зауважила: «Ти, Кубійовичу, хоч ти й русин, можеш співати польські пісні». Це мене засоромило, бо моя хитрість не вдалася. Але деяких пісень я таки не співав, а в дні польського національного свята 3 травня польської стрічки, прип'ятої на сурдугі чи рукаві, я не носив (так було і в гімназії).

Ще заки піти до школи, я навчився читати з двох букварів: українського і польського. Незабаром я почав «з'їдати» книжки. Польські були цікаві, бо були добре пристосовані до дитячого віку і гарно ілюстровані. Дома були й українські книжки, переважно видання «Просвіти», але вони були для мене важкі, часто незрозумілі; однак я читав їх, без будь-якого впливу ззовні, бо вони були руські. Серед моїх книжок, іграшок й інших скарбів, які має кожна дитина, була листівка з козаком, дуже дорога мені. По закінченні шкільних годин, у передобідову пору, я бігав по зарінках у сусідстві нашого дому з булавою, зробленою з дроту, і грався в козацького гетьмана. На моїх зшитках з'являлися написи «Русь»; це чарівне слово я вирізував на своїй лавці, випусував крейдою чи вугіллям на стінах і парканах — всюди, де міг. А що поляки «Русь» читали латинкою — виходило «пицо». Так і стали мене звати — «пицонь». Але ніхто не відкрив моїх таємниць: ні картки з козаком, ні гетьманської булави, захищеної в дуплі дерева серед багна, не розшифрував святого слова «Русь», ніхто...

По стількох десятках літ я вдячний тому малокультурному польському довкіллю, яке зробило з мене «пицоня». Я вдячний молодому Меткові, чи як йому було на ім'я, синові вищого службовця, який, виїжджаючи з батьками до Львова, заприсягнувся вбити «русина» (це йому не вдалося, бо я повернувся з школи додому під ескортою споживача моїх сніданків і своїх жидівських приятелів). Лише допоміжна була роля мого батька в тому, що я став свідомим русином.

Коли мені було 9 років, моя «руськість» набрала більш конкретних форм. Ми змінили помешкання і переїхали в будинок, в якому була приміщена й українська бурса, а в сусідньому жив український священик з родиною. Я опинився в конкретному

українському довкіллі. Тоді ж я й довідався, що є два роди русинів: українці і кацапи, цих останніх треба бити. Ми жили в будинку «Українсько-руської бурси», але в Новому Санчі була і «русская» бурса, тобто «кацапська», в якій жило більше учнів (самі лемки). Серед наших бурсаків я розрізняв справжніх українців (імпорттованих з Галичини, головне з Бережанщини) та лемків з довкілля. Моя сильно спольщена мова набрала більш українських прикмет (і дещо лемківських термінів і наголосів), я почав читати цікавіші книжки українською мовою (у бурсі була мала бібліотека), якимось щезли польські молитви і відвідування разом з мамою костьола (ми, українські учні, ходили на нашу Службу Божу спочатку в польському костьолі, згодом, з 1910 року, мали власну каплицю біля бурси). Я навіть почав розуміти слова «паки і паки»...

Після закінчення початкової школи я став 1910 року учнем (тоді говорили «студентом») Першої цісарсько-королівської гімназії в Новому Санчі. Я опинився серед багато культурнішого середовища, ніж в початковій школі, якщо йдеться про учителів і товаришів. Ніяких труднощій з причини моєї національності, яку я завжди і всюди підкреслював, я не мав. Наука йшла мені легко, я був одним з кращих учнів у гімназії. Найбільше цікавила мене історія, далі література й географія, але я був також добрим математиком. Я жив у нормальних відносинах з моїми товаришами, а з деякими і подружив; ми часто навіть гостро дискутували (зокрема у вищих класах) на політичні теми, між іншим і на теми українсько-польських проблем, але завжди в межах пристойности. Ближчі дружні відносини в'язали мене кілька десятиліть з Юзьом (Йосифом) Вонсовичем. Як дивно склалася наша доля: обидва ми були завзятими туристами і разом мандрували за гімназійних часів, опинилися в українсько-польській війні на протилежних фронтах, обидва служили при артилерії і деякий час стояли з своїми батареями один проти одного на тому самому відтинку, згодом обидва студювали географію, стали доцентами антропогеографії (він Львівського університету, я Краківського), часто зустрічалися і завжди залишалися в дружбі. По довгих роках перерви ми відновили зв'язки, і 1963 року мій друг відвідав мене (по другій війні був професором Вроц-

лавського університету) у Франції; кілька місяців пізніше — він помер.

Тим часом, як я зростав і набирався знань, збільшувалося шляхом лектури також мое знання з обсягу українознавства. Не багато давали мені т. зв. надобов'язкові години української мови, які деякий час провадив у гімназії священик.

Мені було десь 13 років, коли радник Яворський запропонував мені читати велику історію України-Руси М. Грушевського. Це не була легка лектура, але я майже кожного дня увечорі відробляв свій «національний обов'язок» і читав 5—10 сторінок та робив з них довгі виписки. Так я дійшов десь до третього тому і на цьому покищо закінчив, бо прийшли нові події.

Улітку 1914 року я вперше виїхав на довший час на лемківське село; готував до вступного іспиту в гімназію дітей українського священика о. Івана Смолінського в селі Розтоці Великій. Це збільшило мій «український обрій»: я пізнав побут української священичої родини і деякою мірою — лемківського села.

Прийшли роки першої світової війни, під час якої я один рік перебував з батьками у Відні, роки (попри війну) майже нормальної науки. Я весь був зайнятий лекціями, а у вільний час допомагав молодшим учням, а з математики і своїм товаришам по класі (заробітна платня батька не була велика, і мені треба було заробити на вбрання і книжки), решта часу йшла на читання. 1918 року я склав іспит зрілості (гімназійну матуру в Новому Санчі) і поїхав на два місяці до моєї двоюрідної сестри до Коломиї (дочки брата мого батька), тобто на справжню Україну. По дорозі вступив до Львова (тут жила рідна сестра моєї мами) і в своїй наївності дивувався, що у Львові чути так багато польської мови.

Вже у вищих гімназійних класах я роздумував над моїми дальшими студіями і фахом. Батько радив мені піти на богословіє, бо це врятувало б мене від військової служби (в часи такої грізної війни), але незабаром я вирішив стати педагогом, студіювати історію та географію. Мені подобалася учительська професія (я мав уже деякий досвід: п'ять років був репетитором), вона давала мені також змогу працювати науково і багато вільного часу від обов'язкових годин праці.

Мрією мого батька було, щоб я добре закінчив студії з докторатом і дістав цісарське відзначення, призначене для тих, які на протязі всього навчання були відмінниками: це був перстень з написом «кум сумма лявде — імператоріс». Мрія мого батька не могла здійснитися, бо цісарство перестало існувати.

На початку жовтня 1918 року я вписався на філософічний факультет Ягеллонського університету в Кракові. Чому в Кракові? Бо було ближче до дому і в Кракові жив мій дядько, який тоді, як старшина резерви, відбував військову службу поза Краковом і дав мені до диспозиції свою кімнату. Крім викладів з історії, я слухав виклади з обсягу української мови і літератури, які провадив тоді молодий доцент Т. Лер-Сплавінський: це було в програмі українського патріотизму. На ці виклади ходило ледве кілька студентів, між ними студентка з третього курсу, яка до того студіювала у Львові, Кекилія Волянська (згодом заміжня Гардецька), дочка відомого пароха села Криворівні на Гуцульщині. Своїм знанням вона мені дуже імпонувала, і я довідався від неї багато про українське студентське життя у Львові. Місцем зустрічей українців у Кракові була тоді читальня «Просвіти» (української студентської громади тоді в Кракові не було); серед них були й українські старшини.

Розпад Австрії перервав мої ледве розпочаті студії. Зрозуміле, що я покинув Краків, попрощався з батьками і, переїхавши через Угорщину до Коломиї, став вояком Української Галицької Армії.

ЯК Я СТАВ ГЕОГРАФОМ

Студії в Краківському університеті я відновив пізньої осені 1919 року. Того і пізніших років українська студентська молодь бойкотувала польські високі школи. Моя ситуація була дещо відмінна. Я був народжений і жив на польській, а не на українській території і вважав, що маю повне право студіювати в університеті в Польщі. Моїм бажанням було всеціло віддатися студіям, швидко і добре їх закінчити, а згодом буде видно, як я

зможу працювати для України. Треба додати, що я був у скрутних матеріальних умовах. Батько був важко хворий і на більшу допомогу з дому годі було сподіватися, а заробляти лекціями в Кракові було дуже трудно. Жив я більше ніж скромно — часто недоїдав.

Мені вдалося вписатися в університет, і як студент я дістав відстрочку від служби в польському війську. Тепер, після українсько-польської війни, яка властиво тривала далі, українське життя в Кракові було придушене, і треба було жити обережно. Приклад: я мешкав короткий час у мого дядька, потім з бідною знайшов скромненьку кімнату у якоїсь старшої дами. Але біда: виявилось, що це велика поклонниця Пилсудського, опікуна польських легіоністів, польська політична діячка, а треба було вповнити поліційну карту зголошення. Подам мое віровизнання «греко-католик» — негайно втрачу з трудом здобуту кімнату, опинюся на вулиці, подати «римо-католик» — ганебна для мене річ. Я вповнив «католик», і якимось воно пройшло. За деякий час дістав приміщення в студентському гуртожитку, у т. зв. Академічній бурсі (старій університетській установі, яка нічого спільного не мала з Польським академічним домом), і після того, як я подав у переписі населення 1921 року свою національність — українець (а не русин), виринуло питання, чи українець може бути мешканцем цієї бурси. Справу передано сеньйорові бурси, старенькому професорові Людовікові Біркенмаєрові, який по тривалій розмові визнав за слушне, що студент польського університету, польський громадянин української національності має право бути мешканцем Академічної бурси. Там я й залишився до кінця своїх студій.

Як головний предмет я далі продовжував студіювати історію, а як побічний — географію. У той час я вписався до студентського історичного гуртка. Участь у таких фахових гуртках була для початківця дуже корисна: старші колеги могли дати різні інформації і поради в справі студій, гуртки мали свої бібліотеки, влаштовували доповіді з дискусіями тощо. Я вирішив вписатися рівночасно і до географічного гуртка, який був приміщений у Географічному інституті. Прийняла мене симпатична дама, яка вже закінчила студії і готувалася до докторату. Довідавшись, що я хочу

стати членом географічного гуртка, вона поцікавилася, чи я маю намір вивчати географію як головний предмет. Приємна і гарна дама, подумав я, чому не сказати їй щось приємне. І я скромненько сказав: «Географію, колежанко!» «А, це дуже добре! Чи колега вписав виклади з географії?» Я показав залікову книжку — індекс. «Алеж колега вписав низку зайвих лекцій, не вписав усіх з географії, забув геологію. Я колезі допоможу». І допомогла; мій список в індексі зазнав сутевих змін. Бачу: впіймався. Але це був лише початок. Наступного дня після викладу проф. Савіцького відбулися загальні збори гуртка географів і вибір нової управи. На запит колежанки Доні (кілька років пізніше ми поріднилися: вона одружилася з моїм двоюрідним братом, професором соціології в Краківському університеті), чи я зумію провадити бібліотеку і чи визнаюся на військових картах, я відповів необережно, що так (я допомагав бібліотекареві «Просвіти» в Новому Санчі, а в Українській артилерійській школі старшин мене навчили картографії). На другий день прийшов я на перший у моєму житті виклад з географії. Савіцький читав тоді лекції з математичної географії, нелегкої ділянки. Лекції розпочалися вже давніше, предмет був трудний, і я майже нічого не розумів. Тоді постала думка, що, може, краще буде висмикнутися з цієї географічної афери, і по викладі я хотів непомітно вийти з залі. Але не вдалося. Колежанка Доня вхопила мене за плече, запізнала з різними своїми колежанками і колегами (цих було менше), мене обрали на бібліотекаря і... я опинився між географами.

Довелося інтенсивно працювати. Чимало допомагала сама Доня й інші колежанки (вони майже всі вже закінчили студії), давали фахові поради, визичали книжки (багато було в бібліотеці гуртка), а з одною з них в'язали мене і ближчі особисті симпатії, і ми довго були нерозлучною географічною парою («Зоська і Влодек»). Якось я дав собі раду і з цією математичною географією, і мені було дуже приємно, коли, зголосившись з іншим студентом (з четвертого року навчання, легіоніст) до кількохвіному, я дістав найвищу оцінку, а він найнижчу. Крім викладів, я багато читав спеціальної літератури, швидко вирішив спеціалізуватися в географії людини, зокрема географії осель, та написати з цієї ділянки дисертацію. Під кінець першого року я здав першу семінарій-

ну працю (на підставі літератури) — «Проблеми горішньої границі людини», за яку дістав оцінку «дуже добре». Улітку 1920 року появилася моя перша друкowana ластівка — звіт з прогулянки Географічного інституту в Живецькі Бескиди. Я ходив також на лекції і вправи з геології (проф. Шайноха) та деякі з історії (головне проф. Семковіча).

А тепер згадаю свого професора. Був ним Людомір Савіцький, родом з Відня, де й закінчив студії, був учнем визначного німецького географа Альбрехта Пенка (професор також і українського географа Степана Рудницького). З 1910 року Савіцький був доцентом, а з 1917 року звичайним професором Ягеллонського університету. Він перш за все дослідник морфології й антропогеографії Західніх Карпат. Добрий педагог і організатор, він згуртував біля себе чимало студентів, заклав Географічний інститут, при якому видавав «Праці», був співтворцем Польського географічного товариства і головою його краківського відділу. Мав власну книгарню «Орбіс» і видавав шкільні атласи і підручники, що давало йому чималий прибуток, який він вживав також на видавання географічних праць і географічного журналу та на експедиції. Німецьке, чи радше австрійське, виховання (його мати і дружина були австрійки) визначило його реалізм і практичний та ліберальний підхід до життєвих проблем. Політикою він не цікавився, української проблеми не знав і до українців ставився нейтрально й ділово; таке було і його ставлення до мене, з деякою дозою приязні. Я йому багато завдячую. Він брав згодом участь в експедиціях до Сіаму і на Малайський півострів; сам організував наукові експедиції (своїм, спеціально сконструйованим автом «Орбіс») до Малої Азії і на Балканський півострів; у поворотній дорозі тяжко занедужав і помер у Кракові восени 1928 року.

Другим професором географії (тоді ще доцентом) був у Кракові Єжи Смоленський, по смерті проф. Савіцького директор Географічного інституту. Цей працював головне в ділянці фізичної географії. У порівнянні з проф. Савіцьким він був набагато менше працездатний, слабкий організатор і людина слабкої волі. Політично — прихильник великої Польщі. На мою наукову творчість він не мав, на відміну від проф. Савіцького, ніякого впливу. Йо-

Трилітній Владзьо з батьками

Угорі ліворуч — гімназист-восьмиклясник; праворуч — на прогулянці з дочками Славкою й Іриною; унизу — в товаристві українських студентів Краківського університету

го ставлення до мене було радше коректне, з початку 1930-их років холодне, а згодом виразно неприязне: ми опинилися в двох протилежних таборах (але про це далі). Проф. Смоленський загинув 1940 року в німецькому концентраційному таборі.

В академічному 1920—21 році я знову опинився поза Краковом і почав учителювати в приватній гімназії в містечку Пшисуха на Радомщині. Причини: мене як учителя звільнено від військової служби (це були часи радянсько-польської війни), я не мав змоги прожити в Кракові (хвороба батька ставала чимраз важчою, він помер на весні 1921 року, і я мусів допомагати мамі і молодшому братові). Я не втратив цього часу: набрав педагогічної практики, і мені залишалося ще багато часу до, можна б сказати, заочного навчання. Я купив різні географічні підручники (інші, більш спеціальні, визичала і присилала Зося), врешті, я відклав дещо грошей на прожиток у Кракові.

З початком 1921 року я взяв участь у тижневій географічній прогулянці під керівництвом проф. Савіцького в долину Прута і в східні та центральні Горгани (я був допоміжний як перекладач). І тоді я знайшов тему до дисертаційної праці «Антропогеографія Горганів». Матеріяли до цієї праці я зібрав у терені влітку 1921 і 1922 років. Головна проблема праці: вплив природи на життя людини. Методу праці я знайшов головне в німецьких та французьких працях про Альпи. Зокрема я представив розміщення людини і горішні границі її засягу, різні форми сезонних осель (зокрема пастуше життя), різниці між гуцульськими й бойківськими формами осель, лісове господарство. Праця не появилася друком, але частину її змісту я використав в інших працях. Я пізнав тоді красу теренової праці: самотні мандрівки в гірському, часто тяжко приступному і незаселеному просторі (це були не сотні, а тисячі кілометрів), спостереження і розмови з селянами-верховинцями, нічліги в пастуших стаях, інформації, знайомства з нашими священиками, управителями лісів тощо; і це все на чисто українській території! На підставі праці про Горгани я здобув у червні 1923 року докторат.

Але вже на третьому році студій довелося мені опрацювати іншу тему: з географії транспорту. Проф. Савіцький роздав на семінарі до опрацювання різні теми, які стосувалися географії

Кракова і сфери його впливу. Я мав опрацювати ізохрони Кракова (ізохрони — це лінії, які сполучають на карті пункти, до яких можна дістатися з якоїсь центральної місцевини за той самий час). Я простудіював літературу з тематикою про ізохрони (головне англійську і німецьку), змінив і поширив, за згодою професора, тему своєї праці, представив еволюцію ізохрон для Кракова і Львова і т. д. Прийшов важливий день: я реферував на семінарі свою працю, демонстрував карти. Розпочалася дискусія, яку закінчив професор приблизно так: «Пані і панове, я веду вже п'ять років географічний семінар, але такого реферату я ще не чув». Я мав якийсь дивний вираз обличчя, бо розгублено думав, чому професор мене лас. Це він зауважив і додав: «Я думаю — такої доброї праці. Праця мусить появитися друком; прохаю її ще трошки переробити». І 1923 року появилася вона друком польською і англійською мовами, як перший том праць Географічного інституту Ягеллонського університету. Вона дістала позитивні рецензії, зокрема в німецькій географічній літературі (у моїй праці були деякі причинки до загальної географії транспорту).

Восени 1922 року я повернувся з екскурсії по Горгіанах до Кракова, щоб докінчити студії, написати докторську дисертацію і скласти іспити. Відразу ж по поверненні виринула знову фінансова проблема: я майже не мав грошей. Щоправда, я вніс прохання до Краківської шкільної кураторії, щоб дістати працю учителя в гімназії, але це не було так легко: я ще не закінчив студій і хотів дістати працю в Кракові. Але мені пощастило! Я відвідав у кураторії одного з інспекторів, який був давніше директором гімназії в Новому Санчі, і він пригадав мене. У його гімназіях не було вільного місця, але було воно в іншого його колеги, якому мене мій колишній директор порекомендував. Рекомендація проф. Савицького, а ще більше коректурні відбитки моєї праці про ізохрони допомогли, і я на другий день здобув посаду учителя в V державній гімназії в Кракові. У той час учитель гімназії мав приписаних 21 годину навчання на тиждень; крім географії, мені призначили ще й лекції історії. Рівночасно я відвідував деякі лекції в університеті, зокрема семінари і вправи, писав дисертацію і готувався до іспитів; до лекцій у школі також треба було

підготуватися. Мало залишалось часу на спання, але в 22—23 роки життя можна багато зробити.

Так я став педагогом і був ним аж до 1939 року. Правда, проф. Савицький пропонував мені стати його асистентом, але мені не відповідали надто велика залежність асистента від професора і більше, ніж у школі, число годин праці.

Яким педагогом я був? Спочатку ця професія мене цікавила, і я вкладав дещо душі в цю працю, але я завжди ставив на перше місце наукову роботу, а навчання в гімназії уважав передусім як засіб прожитку. Я робив так, щоб школі не присвячувати багато зусиль, енергії і серця. Треба додати, що навчання в школі було для мене єдиним засобом заробітку, також і після 1928 року, коли я став доцентом університету: доцент у Польщі — був високий титул (і шлях до професури) з обов'язком безплатного читання лекцій — щонайменше одну годину на тиждень (я мав звичайно дві). Єдиною матеріальною користю було те, що я як доцент діставав зменшення годин лекцій у гімназії (до 16 на тиждень), які я звичайно відробляв за чотири дні. Побіжно треба згадати, що в Польщі платня учителя гімназії була низька (моя становила третину платні звичайного професора університету). Щоб збільшити свої заробітки, я деякий час вчив також у приватних дівочих гімназіях, два чи три роки на вищих курсах для учителів народних шкіл у Кракові і на Шлезьку.

Хоч я в учительську професію вкладав мало зусиль, мене вважали добрим педагогом. Я давав молоді чимало знань і вчив їх любови до Землі; модні в 1930-их роках у Польщі виховні проблеми (зокрема т. зв. «державне виховання») мене мало цікавили. Я радо погоджувався, щоб практикували в мене кандидати на учительське звання. Після короткої підготовки вони вчили, а я сидів на останній шкільній лавці, дещо обсервував процес навчання, а рівночасно робив деяку механічну працю: коректи, статистичні таблиці, мапи.

Після здобуття докторського титулу (червень 1923) моє життя плинуло спокійним руслом початкуючого амбітного науковця. Ранок забирала школа, решту дня я працював у Географічному інституті, бібліотеках, але таки найрадше дома (у мене була чимраз більша бібліотека з моєї спеціальності). Я спеціалізувався з

географії людини (морфологія мене мало цікавила), і тому був (і є), сказати б, «неповним географом». Я брав активну участь у географічному житті Кракова, був секретарем Краківського відділу Польського географічного товариства (головою був проф. Савіцький), членом географічної, згодом і етнографічної комісії Польської академії наук тощо; був у гарних товариських зв'язках з більшістю моїх колег з географії й інших споріднених наук та з проф. Савіцьким і його дружиною. Однак на т. зв. товариське життя я витрачав мало часу, бо й не мав його. З членами української колонії я зустрічався коло нашої греко-католицької церкви, у домівці «Просвіти» та в деяких приватних домах. Чимраз більше мав зв'язків з українськими студентами, число яких у Кракові швидко росло. Про українське життя інформувало мене «Діло» і «Літературно-Науковий Вісник», які я передплачував. Низку українських журналів переглядав у бібліотеках.

У червні 1924 року я взяв участь у I з'їзді слов'янських географів й етнографів, який відбувся у Празі, при участі всіх слов'янських народів, між ними й українців, головне з празької еміграції. Тоді пізнав і географа проф. д-ра Степана Рудницького. На конгресі я мав дві доповіді. Під час конгресу постала з ініціативи проф. Савіцького спеціальна Слов'янська комісія для дослідів пастушого життя в Карпатах і на Балканах. Її головою обрано проф. Савіцького, мене — секретарем. Тоді я пізнав також молодого доцента Карлового університету д-ра Їжи Краля, який працював над антропогеографічними проблемами Закарпаття («Підкарпатської Русі»). Краль запропонував мені спільну географічну прогулянку по Закарпаттю, з чого я скористався. У липні ми відбули разом з двома студентами мандрівку від Волівця до Ясіня. Мій географічний обрій значно збільшився.

Було б логічно, щоб я вів далі досліді в Карпатах, але якось потягло мене Полісся. На підставі студій літератури й карт я сподівався знайти на Поліссі цікаві зв'язки між життям людини і природою. Разом з братом Богданом (16-літнім учнем гімназії) ми поїхали до Берестя, щоб у польському воеводстві дістати дозвіл на студії в терені, і я зробив перші кроки по Полісся: пройшов пішки з Пинського до Вигонівського озера (українсько-білоруське пограниччя), далі до Луниця і Давидгородка. Але, як людина

гір, я не міг звикнути до зовсім іншого довкілля і людей; до того ще мій брат захворів і я — здезертирував. Під час повернення з Полісся я вирішив повернутися до праці в Beskidaх і уточнив собі тему дослідів: пастуше життя на території Карпат у Польщі, — за винятком Татр. По кількох днях відпочинку в Новому Санчі, де далі мешкала моя мама з братом, я поїхав у Середній Beskid і розпочав систематичні досліді у верхів'ях Сяну. Як пам'ятка по короткій любові до Полісся залишилася моя стаття про розміщення населення на Поліссі, опрацьована передусім на підставі картографічних і статистичних матеріалів. На жаль, я її видав (мабуть, 1926 року?) у другому «Звіті» гуртка («кола») географів Ягеллонського університету, тобто в зовсім льокальній публікації, і не маю ні цього «Звіту», ні відбитки моєї статті.

Наступні два роки були роками дуже інтенсивної праці над пастушим життям Beskidів, зокрема три з половиною місяці дослідів у терені в 1925 році (я дістав тоді коротку відпустку). У 1926 і 1927 роках появилися як висліди студій дві монографії (до них ще повернуся), і вони були моїми габілітаційними працями. Тим часом я ще написав монографію про географічні проблеми Нового Санчу, так що перед внесенням прохання на габілітацію на філософічному факультеті Ягеллонського університету я, крім менших статей, мав чотири більші друковані праці.

Справу габілітації ми обговорили з моїм професором ще під кінець 1924 року, і він дав згоду на пропоновану мною тему. Після розмов з іншими колегами проф. Савіцький радив мені обмежити засяг мого «веніям легенді» до антропогеографії Східної Європи. За це промовляли як моя національність, так і перспективи: як спеціаліст з цієї ділянки, я зможу легше дістати наукову посаду, може, навіть катедру. Над географією Східної Європи я досі не працював, і мені треба було вгризтися в спеціальну, головне російську літературу. Під час другого з'їзду слов'янських географів й етнографів, який відбувся 1927 року в Польщі, я мав змогу пізнати деяких радянських географів, наприклад, російського професора Миколу Баранського (спеціаліста з економічної географії) та Володимира Гериновича, професора ІНО у Кам'янці Подільському, — єдиного українця з центральних і східних земель на конгресі.

Як я вже згадував, справа моєї національності і участі в УГА не становили поважніших перешкод у процесі габілітації. На той час у Краківському університеті працювало четверо українців: мовознавець Іван Зілинський і письменник Богдан Лепкий — обидва викладачі на створеній тоді Слов'янській студії; доценти — відомий історик і політик Степан Томашівський та спеціаліст адміністративного права Юрій Панейко.

У червні 1928 року успішно відбувся мій габілітаційний колекційом, а згодом пробна лекція на тему: «Розміщення населення в європейській частині Радянського Союзу», яку я ілюстрував на швидко руч вирисованою картою. Лекція вийшла зовсім добре, і мені було приємно почути щирі привітання відомого професора англійської мови і літератури та публіциста Романа Дибоського (він перебував шість років у Росії). У зимовому семестрі 1928—29 року я розпочав як доцент лекції з антропогеографії Радянської України.

Ці місяці принесли доволі великі зміни в моєму житті: я розпочав теренові дослідження на Словаччині, став доцентом (пропозицію факультету затвердив польський міністер віровизнань і освіти в серпні 1928 року), помер мій професор, я одружився.

Доцентура в одному з кращих університетів Середньої Європи відкривала передо мною шлях до дальшої університетської і наукової кар'єри, полегшувала міжнародні зв'язки і вхід до українського світу науки.

Смерть мого метра була для мене ударом. Правда, по науковій лінії я пішов своїм шляхом, але в особі проф. Савицького я мав протектора, у видаваних ним «Працях» Географічного інституту появилися більшість моїх робіт, при його великих організаційних здібностях і знайомствах можна було створити якийсь осередок географічних дослідів Східної Європи. Про наслідника проф. Савицького на посту директора Географічного інституту я писав і писатиму.

З початком 1929 року я одружився з своєю товаришкою праці — ми вчили в тій самій приватній гімназії. Моя дружина була полька, виросла і жила в Кракові, українські проблеми знала лише від мене і ставилася до них, скажимо, нейтрально. Це подружжя не було розумне і не принесло щастя ні одному з парт-

нерів. Я заповів своїй майбутній дружині, що вона мусить зважати на те, що першою дамою мого серця назавжди залишиться Україна, вона погодилася, що наші діти будуть хрищені в церкві, але... незабаром прийшло до конфліктів: між нами став мур — приналежність до двох, чимраз більше ворожих націй. Мішане подружжя не було корисне і для дітей: двох дочок, за національну душу яких велася між батьками боротьба. Старша була хрищена в церкві (молодшу охрестила мама в костьолі потайки від мене під час моєї відсутності). Обидві доні розмовляли зо мною виключно українською мовою, я був їх учителем українознавства (згодом інші). Карту України, яка висіла у моїй кімнаті, Іринка навчилася читати швидше від українського букваря («тут є великий, великий Дніпро, а тут море з козаками, а тут мешкають татарушки, що крадуть дітей, а тут ходить тато і потому пише книжки»). Діти мали українські журналики й книжки (вони не були вже такі нудні, як у часи мого дитинства). Іринка швидко «поїдала» українські книжки, які здебільша (разом з фаховою літературою) визичав я в бібліотеці НТШ у Львові. Але... хоч як це дивно — моє одруження з полькою не те що не наблизило мене до поляків, але було поштовхом до більш інтенсивної діяльності на українському фронті; думаю, що це було до деякої міри наче сплатою боргу українству за моє одруження з полькою. Але треба бути справедливим: чим далі я поринав в українську роботу, для моєї дружини поставала неприємна ситуація — читати в краківській пресі статті про антипольську діяльність її чоловіка, переживати моє усунення з університету, мою діяльність після упадку Польщі та співпрацю з ворогами Польщі. Ми розійшлися 1940 року, а в 1944 році взяли судову сепарацію (католицька церква не визнає розводів); моя колишня дружина залишилася в Кракові і змінила прізвище.

З 1928 року поширився терен моїх дослідів на Північні, тобто Слов'янські Карпати (їх окрайки замешкували також румуни й угорці). Це були головне досліди над пастушим життям. Разом з тим почалися мої екскурсії на Словаччину, Закарпаття, Буковину й Мармарошину. Я пізнав нові країни: заселені українцями Карпати, а також Словаччину. На Словаччині я розпочав досліди влітку 1928 року (перед тим вивчив дещо словацьку мову і

запізнався з географією, історією й тогочасною проблематикою Словаччини) і швидко встановив зв'язки з чеськими і словацькими науковими установами і дослідниками у Празі, а передусім у Братиславі, де був тепер директором Географічного інституту при університеті Коменського проф. Краль, та в осередку словацького національного відродження Турчанському Святому Мартіні (тут були центральні словацькі установи: культурно-освітня Словацька Матица і наукове Словацьке музейне товариство). Я працював у бібліотеках цих обох міст, був запрошений на доповіді до Братиславського університету, став дійсним членом Наукового товариства ім. Шафарика в Братиславі та Словацького музейного товариства, публікував ряд праць чеською мовою в Братиславі, деякі статті словацькою мовою. Мої приятні зв'язки з науковими колами на Словаччині, зокрема з проф. Кралем, деякою мірою компенсували охолодження зв'язків з польським науковим світом.

ЯК Я СТАВ УКРАЇНСЬКИМ ГЕОГРАФОМ

Маючи вже позицію в польському географічному світі, я почав шукати зв'язків з українською наукою, зокрема з Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові.

З українськими ученими я вперше ближче зацінався в Кракові, де, як я вже згадував, у 1927—30 роках працювало нас, українців, п'ятеро, а в Гірничій академії мав катедру металургії відомий учений проф. Іван Фещенко-Чопівський. Наша п'ятка сходилася звичайно двічі на місяць в одній краківській каварні. Ці зустрічі мали радше товариський характер. Ми були різного віку (я був серед моїх колег «дитиною»), мали різні фахи, різні темпераменти і належали (або симпатизували) до різних політичних течій. Мені найбільше імпував проф. Томашівський — своїм глибоким знанням і поглядами на історію, широким світоглядом і знанням світу, а навіть гострою (часто й односторонньою) кри-

тикою української політики; від нього можна було багато навчитися. Проф. Зілинський був добрим фахівцем і педагогом (виховав низку учнів, з яких деякі далі науково працювали), проф. Лепкий був передусім письменником, блискучим викладачем, але стояв доволі далеко від суто наукової проблематики і наукового доросту не виховав. Добре пам'ятаю, як характеризував проф. Томашівський наших колеґ. Якось у розмові зо мною він висловив думку, що було б добре, щоб ми, українці — викладачі Ягеллонського університету, внесли меморіал до міністерства освіти в справі заснування українського університету в Польщі: «Може, це матиме якесь значення, бо наші політики нічого не здобули. Але хто цей меморіал підпише? Я — так, ви, молодий колеґо — мабуть, так, але інші? Зілинський запитає в Нітша (директор Слов'янської студії), Лепкий — УНДО, а Панейко — воеводу» (проф. Панейко був у той час вищим службовцем Краківського воеводства). За деякий час нас, професорів чи доцентів, залишилося в Кракові лише трое, бо проф. Томашівський помер, а проф. Панейко дістав катедру у Вільні; під кінець 1930-их років там став лектором української мови mgr Юліян Ґеник-Березовський.

Чимало справ в'язало мене з українськими студентами, яких було доволі багато в Кракові: до 500, а навіть 600. Серед них близько десятки студювали географію, і вони створили Географічну секцію при Українській студентській громаді. Зрозуміле, що я був з нашими молодими географами (деякі були старші віком за мене) в тісних зв'язках, також і тоді, коли, ще не будучи доцентом, допомагав їм порадами у виборі тем семінарійних праць (деякі з них стали опісля кандидатськими і докторськими), слідкував за їх поступом і деколи інформував про них проф. Савіцького, а згодом Смоленського. На мої лекції, крім географів, ходили й українці з інших фахів, зокрема коли тематика лекцій заторкала українську проблематику і коли, під кінець 1930-их років, почався бойкот моїх викладів з боку польських студентів.

Серед праць українських студентів-географів були кілька, які стали причинками до вбогої географічної літератури західньо-українських земель. Щоб ці праці не щезли без сліду, Географічна секція видала 1930 року «Науковий збірник Географічної сек-

ції при Українській студентській громаді в Кракові». Це був перший географічний збірник на західних українських землях, а другий на світі (першим були «Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії», що появилася 1928 року в Харкові за редакцією його директора, Степана Рудницького, який 1927 року переїхав з Праги на Радянську Україну). Задум видати збірник був реалізований частинно засобами самих авторів, які в більшості покрили кошти друку своїх статей. Збірник вийшов за моєю редакцією; це був перший вияв моєї організаційно-видавничої діяльності. Невелике число збірників ми розпродали, багато розіслали до географічних установ світу, ще більше розіслало НТШ у Львові разом з своїми іншими виданнями. Цікаво подати зміст цього зовсім уже призабутого збірника: Володимир Кубійович, Мали осель і господарських культур Східних Карпат; Іван Декайло, Оселі яру Серета; Павло Баб'як — М. Габлінський — Теодор Музичишин, Приріст населення у Східних Карпатах в рр. 1880—1910; Петро Біланюк, Кути — антропогеографічна студія; Марія Рабій, Очерк антропогеографічний Самбірського повіту; Микола Кулицький, Зимаркові оселі на галицькій Гуцульщині. Збірник мав 116 сторінок, до нього були додані численні карти й світлини, статті мали резюме німецькою або французькою мовами. Завдання, яке мав би виконати збірник, подане на кінці передмови: «Віддаючи цей збірник нашим фахівцям і тим з нашої суспільности, яких проблеми тут порушені заінтересують, висказуємо надію, що сей скромний збірник започаткує численніше як до тепер видавництво географічних праць і є доказом, що мимо малого числа наукових працівників і важких матеріяльних відносин можна працювати і видавати, коли є сильна воля».

Не один з авторів збірника міг би й далі працювати науково, але зовнішні умови на це не дозволяли; винятком був Микола Кулицький, який незабаром став моїм близьким співробітником і другом.

Поволі число українців, які студіювали географію в Кракові, зменшилося, а Географічна секція перестала існувати. Натомість, за моєю порадою, постав Український краєзнавчий гурток, з чле-

нами якого ми відбували спільні засідання і кілька мандрівок, зокрема двотижневу по Лемківщині 1938 року. Наші студенти мали тоді змогу пізнати не знану їм українську країну; ми вели розмови з селянами й священниками, роздавали «літературу» (книжки для дітей), а дехто з учасників тієї мандрівки підтримував зв'язки з Лемківщиною і далі. Ближче знайомство тривело й до пізніших «краєзнавчих подруж» між учасниками мандрівки. У плянованій на 1937 рік екскурсії на Холмщину, Підляшшя і Полісся взяли участь лише чотири особи, серед інших — Юліян Генік-Березовський. Кілька українських студентів-географів брало участь у моїх дослідях у Карпатах. Багато допомагало при збиранні матеріалів про національні відносини у Східній Галичині, за що не один з них мав прикрощі від польської поліції.

Поява невинного збірника Географічної секції з статтями чисто географічного змісту викликала гострий протест проф. Смоленського. Він був невдоволений за згадку в передмові, що праці, друковані в збірнику, «були опрацьовані в Географічному інституті, в якому молоді студенти географії працювали під кермою директора Інституту проф. Л. Савіцького, а відтак проф. Смоленського. Всі теми були опрацьовані під кермою редактора збірника...» (тобто моєю). Проф. Смоленський застерігся в географічному журналі «Вядомосьці Географічне», що він не має нічого спільного з тою «руською брошурою». Цей мій перший «промах» був темою немилої розмови з деканом факультету, причиною дискретного усунення мене з управи Географічного товариства, на що я zareагував зменшенням до мінімуму своїх особистих зв'язків з проф. Смоленським, а також іншими польськими географами.

Треба згадати, що більшість польських географів мала виразно антиукраїнське наставлення. Це стосується в першу чергу найвизначнішого польського географа Євгена Ромера, професора географії у Львові, і його учнів: проф. А. Ціргофера у Львові та С. Павловського в Познані. Деколи, зокрема при дискусіях на доповідях і конгресах, доходило й до безпосередньої полеміки між мною і польськими географами. Кілька прикладів. Проф. Смоленський мав у Кракові прилюдну доповідь про надвишки і недобо-

ри поляків у Галичині («Сходня Малопольска») і висловив тезу, що на великій території поляки становлять уже більшість. Дискутанти виявляли радість з такого швидкого зростання польськості на кресах. У дискусії я звернув увагу, що доповідач не представляє справжнього стану, бо він узяв за підставу своїх тез висліди польського перепису 1931 року, який є невірний, тому невірні і його тези. Мені здається, — говорив я, — що завданням науки є досліджувати справжні, до речі, дуже цікаві і складні національні відносини в Галичині. Інший приклад. У добу т. зв. нормалізації українсько-польських відносин виступив проф. Ромер з сенсаційною доповіддю і брошурою (1936 рік?) про польський стан посідання в «Сходней Малопольсце» і бив на сполох, що український стан посідання постійно збільшується на всіх майже відтинках життя і що це треба припинити; при цьому проф. Ромер умисне перекручував факти і фальшував урядову статистику. Я відповів йому довшою статтею в польському журналі в Варшаві «Політика» (її згодом передрукувала українська преса) і закинув фальшування, не гідне вченого.

Рівночасно з охолодженням моїх відносин з польською наукою дійшло до ближчої співпраці з українською, тобто з Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові, до якого я завжди ставився з великою пошаною. Після габілітації я склав візиту голові НТШ проф. Кирилові Студинському і дещо розчарувався. Крім кількох чемностевих фраз, я почув з уст голови багато нарікань на відносини в НТШ, навіть про прикру фінансову безгосподарність. Це не було підбадьорення для молодого українського вченого, який прийшов з найкращими намірами віддати свої сили на працю для української науки. У порівнянні з відносинами в польських наукових колах мене вражав деякий примітивізм у НТШ, брак ініціативи й праці, зв'язаної із справжніми національними потребами. У великій мірі цей стан був виправданий важкими фінансовими умовами, в яких опинилося товариство, і впливом низки вчених на еміграцію й на радянську Україну. Але я все таки горнувся до Львова і до НТШ. 1931 року я став дійсним членом НТШ в його Математично-Природописно-Лікарській Секції, незабаром очолив новопосталу Географічну комісію. Мило згадую її членів: мого приятеля проф. Юрія Полянського, який був тоді

директором Природничого музею НТШ, д-ра Володимира Огоновського, д-ра Ігоря Федіва, Стефанію Пашкевич і Олену Степанів-Дашкевич; з молодших — Івана Тесли і, очевидно, Миколу Кулицького. Зокрема вдячний я обом географам, які допомогли мені увійти (або зручно і, сказати б, делікатно втягнули мене) у львівське русло, починаючи від участі на з'їзді українських географів-педагогів у Львові 1930 року, на якому я виголосив доповідь.

Я брав участь у всіх важливіших улаштуваннях НТШ: загальних зборах, з'їздах українських лікарів і природників, засіданнях моєї секції й Географічної комісії, збірник якої ми видали 1935 року. Мені було приємно бути представником НТШ на II Українському науковому з'їзді, який відбувся 1932 року в Празі, на IV Конгресі слов'янських географів й етнографів у Болгарії 1936 року, почасти і на Міжнародному географічному конгресі у Варшаві (1934).

З кінцем 1932 року на запрошення Українського наукового інституту в Берліні я виступив там з доповідями про розміщення населення на всіх українських землях (праця на цю тему появилася в виданнях інституту) та про пастуше життя в Східніх Карпатах в Географічному товаристві в Берліні. Український науковий інститут з своєю бібліотекою, курсами з різних галузей українознавства й доповідями, добрими зв'язками з німецькими колами був справжньою українською культурною амбасадю в Берліні, хоч його наукова продукція не була велика. Все це він завдячував передусім організаційному таланові його директора проф. Івана Мірчука і його заступника проф. Зенона Кузелі. Вдруге я був у Берліні 1936 року у зв'язку з виставкою карт і діаграм України, які входили в склад мого «Атласу України». У Берліні я встановив зв'язки з різними німецькими ученими, насамперед з передовими німецькими географами Альбрехтом Пенком і Норбертом Кребсом та кількома науково-дослідними установами, в яких виступав з доповідями. Доповідь про сучасні національні відносини на українських землях під Польщею відбулася в замкненому колі. Незабаром у фахових німецьких журналах появилася кілька моїх статей з демогеографії України.

Моя наукова праця у 1928—34 роках тривала паралельно в двох напрямках: над антропогеографією Карпат і демографічними проблемами, які стосувалися як всіх українських земель, так і українських земель під Польщею. Я мав звичай працювати рівночасно над двома темами. У той час я закінчив свої теренові дослідження над пастушим життям Карпат і, за винятком Словаччини, опублікував їх висліди в 1934—37 роках. 1932 року появилася чеською і французькою мовами моя більша синтетична праця про розміщення культур і населення в Північних Карпатах.

Після виїзду проф. Рудницького до Харкова, а зокрема після його арешту 1933 року, я вважав своїм обов'язком продовжувати його працю: бути не лише українським географом, але й географом України. Рудницький цікавився головне морфологією, але він дав і основи антропогеографії України, зокрема нарис української етнічної території і національного складу її населення. Я поклав собі завдання дати обширнішу і сучасну картину географії людини на Україні, зокрема (за найновішими статистичними й іншими джерелами) представити національні відносини. Так постали мої праці про розміщення населення на Україні та його еволюцію, нариси про джерела до статистики про людність українських земель, докладні географічно-статистичні нариси про них, відповідні статистичні зіставлення та (разом з М. Кулицьким) етнографічні карти. Ці праці стосувалися до всіх українських земель, без огляду на політичні кордони, які їх ділили. Завершенням моїх робіт над географією України були синтетичні праці: «Атлас України і сумежних земель» (1937), «Географія України та сумежних земель» (1938), написані частинно з іншими співробітниками (обидві праці вийшли в «Українському видавничому інституті» у Львові), та зіставлення в «Українських статистичних річниках», співредактором яких я був. З 1938 року я працював над другим томом «Географії України і сумежних земель». Тим працям віддавав я з 1934 року весь час і енергію; на продовження розпочатих уже праць з географії Карпат не було покищо часу.

Більшість згаданих праць мала не лише наукове, але й політичне значення: моя мета була дати своїм і чужинцям (найваж-

ливіші публікації появилися також чужими мовами, головне англійською) інформації про географію і людність України з всеукраїнського погляду. Ясне, що такі праці мусіли допровадити їх автора до конфлікту з польськими колами. Вже 1934 року моїй особі присвятив чималу статтю найбільший польський щоденник «Ілюстровани кур'єр щоденни» в Кракові, відомий з свого шовінізму; стаття була відгуком на мій виступ на Міжнародному географічному конгресі в Варшаві, де я після своєї доповіді роздавав присутнім етнографічні карти України.

На додаток я обрав собі небезпечну тематику: критичну аналізу польського перепису населення 1931 року, зокрема національних і віровизнаневих відносин у Галичині. У низці статей, які появилися переважно у «Віснику» у Львові, я ставив слід знак запиту вірність польської урядової статистики, давав докази, що вона фальшива. Рівночасно я вважав доцільним перепроводити в Галичині докладні наукові студії над складними проблемами національних відносин при допомозі збирання матеріалу в терені, в першу чергу на Поділлі. Я плянував створити при НТШ Інститут національних дослідів на взір польського «Інституту справ народовосьцьових». Мені було зрозуміле, що підставою практичної політичної роботи мусить бути знання відносин. Ми всі знали, що польська національна статистика на наших землях фальшива, але ми не знали фактичного стану. Ми не знали змін національних відносин, не студіювали проблеми латинників, українців з польською розмовною мовою, ніхто нічого не знав про українсько-білоруську межу на території Польщі і т. д. Багато з цих проблем можна було дослідити, а тоді мати серйозніші підстави до оборонної акції перед польським наступом, а, може, навіть перейти до контрнаступу. Я погоджувався безкоштовно керувати такою клітинною, але вона мусіла мати фонди на оплату бодай одного наукового співробітника. Цих фондів НТШ не мало, а мої розмови з послом і віцемаршалом Польського союму Василем Мудрим і митрополитом Андреем Шептицьким (я думав, що перехід греко-католиків на римо-католицизм також вимагає дослідів) не знайшли відгуку. Отже довелося на власну руку опрацьовувати наукові запитники в справі еволюції національних відносин і роздавати їх різним студентам, щоб зібрати відповіді в

своїх рідних селах. У деяких селах ми провели навіть пробні переписи населення. Я згадував уже, що дехто з студентів був через це репресований, а місцева поліція звернулася з скаргою на мене до ректорату Ягеллонського університету. Я (не перший раз і не останній) був переслуханий сенатською комісією. Результат? Стверджено суто науковий характер анкети, але мені висловили догану, бо я не дав студентам відповідних посвідок-уповноважень, і вони через це потерпіли.

Події на Карпатській Україні знайшли відгомін у низці моїх доповідей та статей, в яких я представляв географічні підстави і умови того, як нам здавалося, зав'язку української держави.

Врешті, треба додати, що в 1934—39 роках ми разом з М. Кулицьким видали кілька підручних і стінних карт України й Галичини, про що буде мова нижче.

Моя діяльність — географа України: доповіді, виставки карт і діяграм, виступи за кордоном, а передусім праці, — мусіла допровадити до конфлікту між мною й університетом, доцентом якого я був. У польських високих школах працювало невелике число українців, але вони не порушували проблем, які мали політичний характер. Узяти б хоча й Краків: і проф. Лепкий і проф. Зілинський були українськими вченими і патріотами, але політичної проблематики не зачіпали (хоч проф. Лепкий став сенатором), і ніхто з поляків не мав до них претенсій; вони ж були «чистокровні українці» А я? Людина з мішаної родини, з польського докільля, вихованець польської школи й університету, його доцент; замість бути вдячним польській суспільності, — виступає (в розумінні великої частини поляків) проти польських інтересів. Дехто з приязних мені поляків відчував до мене жаль, дехто вважав мене зрадником, але мало хто розумів, що я працював об'єктивно над українською проблематикою і саме тому, що говорив правду, попав у конфлікт з тодішньою польською верхівкою, яка стала на ясній лінії знищення українства. Наступила між мною і моїм польським докільлям глибока прірва: я жив двадцять років у Кракові, але це місто стало для мене чужим, я був доцентом польського університету, але працював лише для українців і майже не утримував зв'язків з університетом і його профе-

У терені: вгорі — у Роднянських альпах (Мармароцина);
унизу — в Західньому Бескиді

MINISTER
WYznań RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO

WARSZAWA,

DN. 16 CZERWCA 1939 R.

M. BP-11914/39

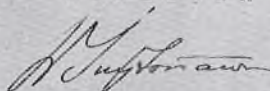
Pan

Dr WŁODZIMIERZ KUBIJOWICZ

w Krakowie

Na podstawie art.30 ustęp 11 ustawy z dnia 15
marca 1933 r. o szkołach akademickich /Dz.U.R.P. nr 1
z r.1938 poz.6/, zgodnie z uchwałą Rady Wydziału Fi-
lozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie
z dnia 5-go maja 1939 r., cofam Panu udzielone mu pra-
wo wykładania na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu
Jagiellońskiego w Krakowie w zakresie antropogeografii
Europy Wschodniej.

MINISTER

сорами, я використовував титул доцента для української роботи. У 1939 році дійшло до розв'язки цього «боляка».

Прелюдією була більша стаття, яка появилася в кінці 1938 або на початку 1939 року в органі Польського воєнного міністерства «Польська збройна». У ній піддано доволі спокійній аналізі мої твори (додано репродукції деяких діаграм), але висунено закид: автор вважає за українські землі територію, яка входить до складу польської держави. І друге: як він може бути доцентом польського університету? Ситуація була ясна: належало застосувати до мене репресії (у тодішній ситуації мене могли заслати до концентраційного табору в Березі або й, як мене інформував знайомий прокурор, обвинувачувати в намірі відірвати частини Польської держави від «цілості», за що грозило кілька літ тюрми), а їх треба було розпочати від усунення мене з університету. На підставі діючих приписів це не було так легко. Були дві можливості втратити «веніям легенді»: якщо доцент не читав лекцій на протязі двох років або якщо більшість членів факультету, до якого він належав, вносила міністрові освіти «пропозицію відібрати доцентів «веніям легенді». Під тиском воєнного міністра на засіданні філософічного факультету врешті була поставлена справа мого усунення. У цій справі відбулося кілька засідань; про їх перебіг я мав докладні інформації від проф. Зілинського і від мого двоюрідного брата. Виступали проти мене головне мої професори Смоленський та історик Владислав Семковіч. Проф. Семковіч приніс на засідання «Атлас України» і заявив приблизно таке: «Це цінна праця, ми, поляки, такого атласу не маємо. Але він шкідливий для польської держави, і тому — хоча в моїх жилах пливе руська кров — я тверджу, що Кубійовича треба усунути з нашого університету». Але були й інші голоси. Визначний польський хемік проф. Кароль Дзевоньський, який мене майже не знав, висловив приблизно таку думку: «Якщо ви, панове, твердите, що праці доцента Кубійовича є на високому рівні, але вони шкідливі для польської держави (цього я не бачу), то подумайте, що ця здібна людина буде робити, коли її дії не будуть стимульовані все таки тим, що він є нашим доцентом. Чи не було б краще дати йому можливість виявитися в якості профе-

сора географії Східної Європи й створити для нього таку кафедру?»

Більшістю двох третин голосів мене було позбавлено «веніям легенді». Але залишено мені ще «хвірточку». Декан (ним був проф. Смоленський) запропонував, щоб я підписав заяву, що не буду два роки читати лекцій в університеті і тоді втрачу автоматично «веніям легенді». Цю «хвірточку» я відкинув: «Якщо викидаєте мене з університету, то хай уже голосно, не буду я вам улегшувати справи». Це був своєрідний скандал: перший (і останній) раз у Польщі позбавлено доцента права «веніям легенді»! Дальші події пішли швидким темпом; постанову факультету сенат переслав до міністра освіти, той її затвердив, і повідомлення про це рішення появилось в пресі всієї Польщі з більшими чи коротшими коментарями (звичайно з висновком: «Врешті, дійшли з ним до порядку»). Принагідно згадую, що за весь час цілої афери ніхто з університетської влади не вважав за потрібне вислухати мої думки. Про мое усунення з університету появились повідомлення й у закордонній пресі. Майже рівночасно міністерство оголосило мене в «стані нечинному» як учителя гімназії.

Під кінець липня я відбув гарну дводенну прогулянку з українськими студентами в сусідні Бескиди, а згодом поїхав до Львова на загальні збори НТШ, щоб принагідно поалагодити справи, пов'язані з друком другого тому «Географії України». Ми вже майже домовилися з видавцем Іваном Тиктором, що він видаватиме велику популярну географію світу, яку я писатиму. Я відбув частинно позитивні розмови з директором Ревізійного Союзу Українських Кооператив, сенатором Остапом Луцьким, у справі організації Інституту національних дослідів України та про субвенції від РСУК.

Не забуду такого випадку: я відвідав тодішнього ректора Греко-католицької богословської академії у Львові, теперішнього кардинала Йосифа Сліпого, і він показував своє діло: Музей і бібліотеку Академії. А на закінчення зауважив, що все це може незабаром пропасти, бо сюди прийдуть більшовики... Згодом я відвідав, по сімнадцятьох роках перерви, Горгани і повернувся до Кракова.

Улітку я жив у недалекій від Кракова підгірській місцевині Мисленіцах і працював над останніми розділами другого тому «Географії України». Тут і застукала мене війна. Це було щастя, бо 1 вересня прийшла до мого помешкання в Кракові поліція, щоб мене вивести до Берези Картузької. Я повернувся до Кракова ще перед приходом німців, але вже після евакуації з міста польської цивільної влади і поліції. Визнаю, що в ці останні місяці я був доволі необережний: мені треба було рятуватися перед польськими репресіями і виїхати нелегально за кордон. Але якось удалося: я мав щастя!

1939—1945 РОКИ

Упадок Польщі та її окупація німцями, прилучення Галичини й Волині до Радянської України, а невеликих наших західніх окраїн (Лемківщини, Посяння, Холщини і Підляшшя) до німецької колонії — Генеральної Губернії, змінило зовсім мій життєвий шлях. Про наукову працю в Кракові не можна було й думати, і я деякий час мав намір знайти її в Німеччині. Але події склалися інакше: я поринув у громадське життя, очолив єдину українську легальну установу в Генеральній Губернії, що її за деякий час названо Українським Центральним Комітетом, і разом з тим став речником українців перед німецькою владою. Мое життя було пов'язане майже шість років з цією установою, і тому писати про ці роки мого життя — це майже тотожне з писанням історії Українського Центрального Комітету. А тому що подіям до вибуху війни Німеччини з СРСР я присвячую окрему книжку,^{*} а подіям з липня 1941 року до весни 1945 року треба б присвятити другу (може ще це зроблю)^{**}, тому про ці роки писати-му відносно коротко.

^{*}) Історія Українського Центрального Комітету в Генеральній Губернії. Чікаго. Видавництво Миколи Денисюка, 1970.

^{**}) Цим подіям присвячені праці Костя Паньківського: «Від держави до комітету» (Нью-Йорк — Торонто, 1957) і «Роки німецької окупації» (Нью-Йорк — Торонто, 1965).

Осінь 1939 року. Після окупації Західньої України більшовиками і устійнення німецько-радянського кордону на річках Сян і Буг наплинуло до Кракова кілька тисяч українців, утікачів з Галичини і випущених з польських тюрем українських політичних в'язнів, врешті, члени Українського Легіону — військової формації під проводом полк. Романа Сушка, яка увійшла у вересні до Галичини разом з Південною німецькою армією, а згодом була розв'язана. Я брав участь у праці Українського комітету допомоги біженцям і полоненим, що його від жовтня очолював д-р Володимир Горбовий, адвокат з Долини, діяч ОУН. До Кракова прибули серед утікачів визначніші українські політичні і культурні діячі, так що Краків став осередком нової української політичної еміграції, тим більше, що він став і осідком німецького генерал-губернатора. Тому краківський комітет набрав центрального значення, і до нього приїздили за порадами та з проханнями допоти в клопотаннях перед німецькою владою представники місцевих комітетів, які швидко постали всюди, де лише жили українці. Я зустрів серед біженців чимало знайомих із Львова й пізнав інших; м. ін. установив ближчі зв'язки з провідником Фронту Національної Єдності, редактором Дмитром Палієвим, а за його посередництвом з проф. Гансом Кохом, колишнім сотником УГА, директором Інституту Східньої Європи в Бресляв, а тепер старшиною німецької армії в групі «Абвер» (Оборона) в Кракові і референтом українських справ в армії.

Проф. Кох звернувся до мене з пропозицією опрацювати довідки про українців, які опинилися в Генеральній Губернії (їх було близько 500 000, а разом з спольонізованими українцями на Холмщині і Підляшші до 700 000), національну статистику і докладні етнографічні карти. З подібними пропозиціями звернулися до мене й інші німецькі установи. Я це радо й робив, бо воно було пов'язане з моїм фахом, і ці географічні нариси мали значення й для всіх українських акцій, зокрема в стосунках з німецькою владою. У кінці жовтня 1939 року я виготовив проект мережі українських шкіл на території Генеральної Губернії і представив його з відповідним меморіалом німецькій шкільній владі; це відкрило мені двері для дальших заходів у шкільних

справах. З початком листопада я дістав, завдяки проф. Кохові, підтримку уряду пропаганди для виїзду в терен для співпраці з німецькою адміністративною владою по повітах у справі організації українського шкільництва. Я об'їхав лише західню Лемківщину, відбув ряд конференцій з німецькою владою й українськими місцевими установами та влаштував збори нашого громадянства в Криниці. Аварія авта не дозволила на продовження подорожі. Приємно було бачити спонтанну організацію українського шкільництва на Криниччині; польські учителі виїздили, а поверталися українські, яких польська влада перенесла була на польські етнографічні терени.

Як я став провідником? Після мого повернення до Кракова, я не застав уже проф. Коха (його призначено до німецької переселенчої комісії у Львові), а його місце (т. зв. «Кохштеле») перебрав старшина німецької армії проф. Теодор Оберлендер і колишній полк. УГА, згодом малий поміщик у Галичині Альфред Бізанц. До українських справ мав стосунок також д-р Гайнріх Курц, колишній урядовець у німецькому консуляті у Львові, а тепер референт культурних справ у відділі Народної освіти й пропаганди. На той час перебував уже в Кракові полк. Р. Сушко з своїми найближчими співробітниками — інж. Осипом Бойдуником й ін. Полк. Сушко очоловав на терені Генеральної Губернії Організацію Українських Націоналістів, яка в новій політичній ситуації посіла в українському політично-суспільному житті провідне місце. Довоєнні політичні партії самоликвідувалися або не виявляли ніякої діяльності. З політичного погляду було шкідливе, що ніхто з українських політичних діячів не виїхав з польським урядом на еміграцію, щоб боронити українські інтереси по другій лінії фронту. Мене чимало дивувала поява в Кракові нерозлучної пари: колишнього віцемаршала польського союму Василя Мудрого і представника екзильного уряду УНР у Варшаві проф. Романа Смаль-Стоцького; перший з них хотів репрезентувати українців перед німецькою владою й зложив меморіал, а другий старався відновити діяльність Українського Наукового Інституту в Варшаві.

З полк. Сушком я ввійшов швидко в ближчі зв'язки і працював переважно в його квартирі на Зеленій вулиці (т. зв. «трийка»); я пізнав також проф. Оберлендера, полк. Бізанца, д-ра Курца. Полк. Сушко й інж. Бойдуник виступали з проектом створення громадсько-суспільної організації для всіх українців у Генеральній Губернії, яка мала б (як це вже було в Німеччині) дістати назву Українське Національне Об'єднання (УНО). Це мала б бути єдина організація та репрезентація українців у Генеральній Губернії з культурними, економічними і допоміжними завданнями. У середині листопада відбулася в Кракові нарада голів українських комітетів з провінції, на якій висловлено згоду на постановлення організації і виготовлено меморіал до німецької влади з побажаннями, здійснення яких забезпечило б національне існування української меншини в Генеральній Губернії. Цей меморіал був переданий кілька днів пізніше генерал-губернаторові д-рові Гансові Франкові. Речниками делегації були полк. Р. Сушко і я. Франк погодився в принципі на наші бажання та дав згоду на створення єдиної української громадської організації; подробиці ми мали обговорити з керівниками різних ресортів німецької влади.

Тепер одною з найважливіших проблем було опрацювати докладно статут УНО та устійнити його провід, передусім його провідника, який у провідницькій системі, в якій ми жили, був найважливішою особою. Намічення цієї особи було в руках полк. Сушка. Після деяких суперечок щодо особи голови УНО полк. Сушко висунув мене як кандидата на провідника (досі я був передбачений вести в УНО шкільні та культурні справи). Було багато об'єктивних моментів, що спричинили виставлення моєї кандидатури. Серед суперечок між табором націоналістів і ненаціоналістами було зручно висунути на чолі місце непартійну людину, але з відомим прізвищем науковця, автохтона, який знав відносини на цих українських окраїнах, які увійшли тоді до ГГ, і перебував багато років у Кракові, тодішньому осередку української еміграції. Нарешті, коротка моя праця за останні два місяці виявила деякі мої здібності в'язати людей з різних угруповань для конкретної будівничої роботи та вести розмови з німецькими установами. Після коротких роздумів я дав полк. Сушкові згоду

зайняти пропоноване мені місце, хоч і розумів усі труднощі, які стояли передо мною. Я не мав досвіду ні в громадсько-організаційній, ні в політичній, ні в адміністративній роботі, надто мало знав людей і українські відносини та був свідомий, що на неозначений час треба буде відійти від наукової роботи. Та потреба хвилини продиктувала моє рішення. Послідовно я віддався новій праці цілком та вклав у неї всю свою енергію і весь час, залишаючи зовсім на боці наукову роботу й особисте життя. Нині визнаю, що я не оцінював повністю усіх труднощів моєї роботи і того, що я потрапив у колеса машини, з якої мені вискочити вже не було змоги.

У кінці листопада 1939 року відбулося під проводом полк. Сушка зібрання визначніших громадян з наукового, церковного, політичного й господарського життя, яке схвалило пропозицію полк. Сушка створити УНО, затвердило проект статутів цієї організації і намітило мене на його голову. До складу проводу входили такі особи: д-р Богдан Гнатевич — мій заступник і діловий керманіч (він властиво ніколи не перебрав цих функцій), інж. Осип Бойдуник — організаційний керманіч, інж. Михайло Хронов'ят — господарський керманіч, проф. д-р Іван Зілинський — культурно-освітній керманіч і мгр Ярослав Рак — керманіч справ молоді. Найважливіші реферати — ділового керманіча й організаційний, а також реферат молоді припали членам ОУН. Проф. Зілинський і я були позапартійні, і тільки нас двоє до війни жили в Кракові.

Початок праці централі. Нова централь розпочала працю, не чекаючи на формальне затвердження владою. Використовуючи авдієнцію в генерал-губернатора і його деклярацію, ми послали на неї у всяких справах і розмовах з урядовими колами та привчали німців і своїх до того, що існуємо. З конференції з генерал-губернатором я добре запам'ятав собі його вислів: «Панове, будете мати стільки, скільки собі здобудете, але здобуйте розумно». Ми скоро навчилися, що німців треба ставити перед доконаними фактами, але не перебирати мірки. Таким чином, кілька місяців наша централь діяла не «де юре», а «де факто».

Праця централі не була легкою. З одного боку, вона мала розв'язати ряд пекучих справ, з другого — ми мали мало досвіду,

бо в краю не було подібної центральної установи, ми не мали на початку фінансової бази, бюрового апарату, а навіть відповідного приміщення. Нічого дивного, що кваліфіковані сили не поспішали працювати в такій установі. Найбільше труднощів мав сам провідник установи.

Але рівночасно праця в новій установі мала багато перспектив: ми мали відновити національне життя на наших забутих окраїнах і бачили на очах позитивні висліди нашої роботи. На численних конференціях з представниками комітетів я так з'ясував напрями нашої праці: «Перед нами два завдання — зміцнити окраїни та фізично і морально зберегти еміграцію. Ми повинні працювати так, начебто лінія Сяну і Бугу має існувати назавжди, але водночас так, ніби вона кожної хвилини може зникнути. Себто ті, які прийшли ззовні на наші окраїни, мусять у них відразу врости і присвячувати їм якнайбільше зусиль, щоб їх скріпити і відробити занедбані десятиліття. Та одночасно мусимо працювати так, начебто маємо скоро повернутися на схід, себто мусимо працювати швидко й інтенсивно, щоб чим скоріше підняти національне життя окраїн і щоб керму його віддати в руки місцевих громадян, яких тим часом мусимо підшукувати і перевчити». Це були загальні напрями праці, а покищо з безлічі завдань, які стояли перед нами, треба було вибрати лише деякі з уваги на слабкість нашої централі.

Я швидко вростав у роботу. Моїми добрими учителями були діячі з різних середовищ, але з націоналістичною закраскою: інж. Бойдуник з ОУН, Василь Глібовицький (з літа 1940 року мій заступник) — «католицький націоналіст», провідник Фронту Національної Єдності Паліїв; з інших — інж. Хронов'ят. Я вдячний за співпрацю моїм співробітникам з пізніших місяців — інж. Атанасові Міляничеві, мгрові Петрові Ісаєву, мгрові Михайлові Дужому, о. д-рові Михайлові Сопулякові, мгрові Михайлові Ценкові, Юліянові Татомирові, інж. Романові Голодові, д-рові Миронові Коновальцеві, Романові Мицикові і численним іншим. Праця в централі була важка, але й різноманітна, я бачив успіхи, відчув смак громадської роботи, полюбив її і віддався їй повнотою. Я вперше міг віддати свої сили й весь час українській справі. Зви-

чайно — мої останні зв'язки з польським середовищем були порвані.

Наша праця. Не місце тут писати про це докладно. Все таки варто згадати про умови моєї праці й найважливіші події.

Ми жили під німецькою владою. Українська політична проблема тоді в Берліні не існувала, тут, у Генеральній Губернії, українців толерували, і робили їм деякі поступки. Влада не затвердила статуту УНО, і лише влітку 1940 року, врешті, оформлено нашу організацію як централю Українських Допомогових Комітетів (УДК) — Український Центральний Комітет (УЦК). Це була зовсім незадовільна форма — така сама, як її мали поляки і жиди, але в цих вузьких рамах ми мали далеко більшу свободу рухів, ніж ті дві етнічні групи. Крім цього, ми дістали дозвіл на творення Українських освітніх товариств (УОТ), які заступали колишні читальні «Просвіти»; їх централю становив відділ культурної праці в УЦК.

Ще довго до остаточного правного оформлення централі в формі УЦК ми мали низку досягнень, які подекуди були зв'язані й з моїми особистими заслугами.

Уже в грудні 1939 року нам вдалося дістати дозвіл на заснування Українського видавництва як спілки з обмеженою порукою. По суті це була суспільна установа (вона не платила дивіденду). Я мав 65 % уділів (гроші позичив спілникам мгр Юліян Генік-Березовський) і був весь час головою надзірної ради. Українське видавництво розвинуло многогранну діяльність: видавало шкільні підручники, всякого роду книжки, газету «Краківські вісті» і кілька журналів.

Багато зусилля я вклав у відновлення діяльності Автокефальної Православної Церкви, яке було завершене згодою генерал-губернатора, щоб митрополит Діонісій перебрав провід Православної Церкви в Генеральному Губернаторстві (вересень 1940 року) і висвячення нових православних владик — архієпископа Іларіона (проф. Івана Огієнка) для Холмщини і Підляшшя та архієпископа Палладія (Видибіду-Руденка) для Лемківщини. На території греко-католицької Лемківської Апостольської Адміністрації вдалося припинити москвофільський дух з номінацією

о. Олександра Малиновського генеральним вікарієм апостольського адміністратора, о. Якова Медвецького, а по смерті цього останнього (січень 1941 року) його наслідником.

Іншими важливими подіями були: тритижнева подорож проводу УЦК (інж. Бойдуник, інж. Хронов'ят і я) до Варшави, на Підляшшя і Холмщину; культурно-освітній з'їзд у Кракові (16—17 березня 1940); врешті, загальний з'їзд представників усіх комітетів у Кракові (13—15 квітня 1940), який одночасно затвердив мій вибір на провідника української централі в Генеральній Губернії.

Після остаточного оформлення УЦК та його проводу наша праця йшла відносно спокійно, але завжди швидким темпом. Вона мала свої світла і тіні. Нашу роботу уможливлювали нові політичні умови і приплив утікачів. Можливість роботи на неперораному терені викликала своєрідний ентузіазм, який охоплював місцевих діячів, новоприбулу інтелігенцію й широкі маси. Національне відродження Лемківщини, Холмщини і Підляшшя давали скоро буйні плоди. Провідницька система в своєрідних, воєнних умовах мала ту добру прикмету, що дозволяла доцільно плянувати суспільне життя і скоро пляни реалізувати.

Великі труднощі праці випливали з прикмет самої української території в Генеральній Губернії: невеликої, але розтягнутої майже на 1000 км уздовж і не суцільної. Ступінь національної зрілості українського населення окраїн був різний, назагал невисокий, а Польща скріплювала льокальні окремішності; з цього виринала проблема партикуляризму і регіоналізму. Нові емігранти творили справді найактивнішу частину українського громадянства, але робили на окраїнах ряд помилок, які впливали з незнання терену; це спричинило проблему тутешніх і зайдів. У нові, зовсім відмінні політичні умови, як і в провідницьку систему важко було вживатися. До праці бракувало відповідних — жертвенних і кваліфікованих людей. З перехрещування позитивних умов праці і труднощів поставала низка проблем, від розв'язки яких залежали успіхи нашої праці.

Велике значення для моєї й усього УЦК праці мали взаємовідносини з ОУН. УЦК був загальною і єдиною громадською легальною і непартійною установою і тим самим мав обслуговувати всіх українців та притягати їх до співпраці. У практиці я мусів

зважати на дійсність, себто на силу різних установ і організацій, у першу чергу на ОУН. Я очолив громадську централю за пропозицією полк. Сушка (але без ніякого зобов'язання), і більшість членів проводу УЦК належала до ОУН. У перші місяці діяльність ОУН і його членства була на різних відтинках українського суспільного життя дуже позитивна: їм була притаманна велика жертвенність, ідейність, активність, любов до праці та бойовість. Але з часом видно було і слабкі сторони: мале фахове знання, невелике політичне вироблення, брак витривалості і послідовності в праці, нахил до нелегаліщини там, де її не треба було, нерозуміння специфічних відносин у терені. Українські комітети часто поставали з ініціативи ОУН, а вже завжди при її співдії. З часом, коли праця в комітетах вимагала більше фаховості, вони часто не могли впоратися з своїми обов'язками, їх треба було замінити фахівцями, що спричинило невдоволення. Чимало націоналістів, які працювали в системі УЦК, виконували рівночасно свої функції в ОУН; вони автоматично підлягали двом диспозиційним осередкам: політичному — ОУН і громадському — УЦК; поставали конфлікти, які не були корисні для праці на окраїнах. Попри це, моя співпраця з ОУН (чи її представником полк. Сушком) була назагал гармонійна, так само й з членами ОУН, які були членами проводу УЦК. Але, будучи затверджений на провідника представниками всіх комітетів, я зміцнив свою позицію і звернув насамперед увагу на загальне добро українського населення і докладав зусиль, щоб УЦК не став прибудівкою ОУН.

Великий вплив на українське життя в Генеральній Губернії мав розкол ОУН на «мельниківців» і «бандерівців» та запекла боротьба між ними. Вона перенеслася і на комітети. Сотні людей відтягнуто було від конструктивної роботи, малосвідомим лемкам і холмцанам показано і негативні сторінки українства. Свою поставу до цієї події я визначив виразно в статті «За оборону ідейності і жертвенності», поміщеній у березні 1941 року в «Краківських вістях», в якій я плямував анархізм молоді та жирування на найцінніших чеснотах — ідейності і жертвенності. Хоча УЦК не витворював політичних ситуацій — їх витворювали німці й ОУН, але УЦК і я мусіли відповідати за них. Багато членів ОУН

покинуло працю в УЦК й УДК, деяких треба було звільнити і замінити місцевими силами, у низці комітетів треба було санувати відносини, треба було вислухувати вічні нарікання німецької адміністрації тощо. Тому що члени ОУН, які були в проводі УЦК, були прихильниками полк. Мельника, а й я співпрацював з ним, — УЦК дістав не зовсім заслужену «мельниківську» марку.

Попри згадані труднощі, балянс праці на окраїнах був позитивний. За два роки ми могли лише переорати лемківські і холмські перелоги, тому наша праця була дещо екстенсивна і поверхова. Ми звернули особливу увагу на молодь і підготову місцевого провідного лементу. На весні 1941 року вже всі українські оселі в Генеральній Губернії мали українські школи і кооперативи, збільшилося число душпастирів (головне православних), 80 % сіл мало УОТ, 50 % курені молоді, 50 % дитячі садки; деякі міста, в яких до війни було українське життя зовсім придушене, стали українськими осередками.

Хоч після окупації Галичини й Волині німцями більшість втікачів, які спричинилися до відродження українського національного життя на окраїнах, повернулися до своїх міст і сіл, однак національна праця тривала без більших перебоїв далі, головне власними силами. Національне відродження цих наших західніх окраїн — це найкраща і найбільш ясна сторінка праці УЦК і моєї власної, і вірю, що вона не була даремна, що свідомість допомогла нашим братам з західніх окраїн на нових землях, на які їх після війни в 1945—46 роках переселено.

Напередодні вибуху німецько-радянської війни. Ознаки наближення війни Німеччини з Радянським Союзом викликали серед українців у Генеральній Губернії нервозну атмосферу: наближалися події, в яких могла вирішитися доля України. Звичайні турботи і праця на окраїнах зійшли на дальший плян. Ми докладали зусиль, щоб праця йшла звичайним порядком, але також робили підготову до наступних подій.

Одною з найголовніших подій у той час була довша ділова конференція в квітні 1941 року проводу УЦК (В. Глібовицький, А. Мілянчик і я) з генерал-губернатором Франком і низкою його найважливіших співробітників. До цієї конференції дійшло з огляду

на війну з СРСР, про наближення якої напевно знав Франк. Німцям ішлося про те, щоб мати по своїй стороні прихильність українського населення, на території якого мала відбуватися війна, і тому виявили готовість іти назустріч нашим бажанням.

Темою конференції були всі важливі справи українського населення в Генеральній Губернії, що вимагали позитивного полагання німецькою владою. Їх з'ясовано в докладному меморіалі, на який ми дістали напередодні війни (21 червня 1941) відповідь, здебільша позитивну. У меморіалі ми порушили докладно такі проблеми: публічно-правне становище української групи в Генеральній Губернії, українська етнографічна територія, обсада постів в адміністрації, самоуправі тощо українцями, церковні, культурні, господарські справи, проблеми молоді (вимога окремої організації) і суспільної опіки. Ясна протиукраїнська політика Гітлера після перемог на східньому фронті не дозволила на реалізацію більшості наших вимог.

Щоб оминати в час вибуху війни масової і хаотичної втечі українців з окраїн, ми організували під проводом інж. Р. Голода відділ праці, який реестрував фахівців і ділив їх на місцях. Ми також підготували перебудову УДК. Хоча в останні дні перед вибухом війни, а ще більше з її вибухом сотні молодих людей, в основному члени ОУН, покидали працю в громадському житті, все таки вдалося врятувати життя на окраїнах від завалення.

Напередодні війни обидві групи ОУН намагалися об'єднати біля себе загал громадянства в надії організувати похід на схід і перебрати там владу. Так постала акція концентрації сил під проводом полк. Мельника, в якій деякий час і я брав активну участь. Сильнішою була акція консолідації прихильників С. Бандери, яка довела напередодні війни до створення т. зв. Українського Національного Комітету (УНК), який мав бути єдиним виявом організаційної волі української еміграції до часу відновлення діяльності української держави в Києві. Його очолював д-р В. Горбовий.

Липень — вересень 1941. До акції консолідації не приступив ні я, не зважаючи на пропозиції її організаторів, ні УЦК, бо він був неполітичною загальногромадською установою. Після постанови

Українського Консолідаційного Комітету, який вважав себе єдиним репрезентантом українців у Генеральній Губернії, дійшло між УЦК і Українським Національним Комітетом до деяких зударів. Але роля УНК пшвидко скінчилася, бо після окупації Львова німецькими військами і «акту проголошення Української держави» 30 червня членами ОУН, очолюваної С. Бандерою, УНК виконав свою ролю і став зайвим.

Після вістки з Львівської радіостанції про постання у Львові українського уряду з Ярославом Стецьком на чолі я (хоча мав сумніви) скликав всіх співробітників УЦК, привітав постання українського уряду і закликав до льяобльности до нього. Найближчі дні виявили, що події 30 червня виглядали інакше, як це ми почули на хвилях етеру. З радістю я довідався, що мій друг проф. Ю. Полянський посів відповідальне становище посадника міста Львова.

Два дні пізніше я поїхав до Львова (після цієї першої подорожі прийшли в коротких відступах часу й дальші), щоб побачити дійсний стан у Галичині та поінформувати нашу громадськість, зокрема митр. Шептицького про стан справ на західніх окраїнах, про УЦК та про німців. Цей обов'язок я виконав: відвідав першу особу в Галичині — митрополита, згодом президента Костя Левицького, який очолював посталу тоді Раду сеньйорів, проф. Полянського й інших, мав доповідь у ратуші для ширшого кола осіб про організаційні форми українців у Генеральній Губернії. Відбув розмови з проф. Кохом, який тепер перебував у Львові, пізнав низку українських діячів, яких досі не знав, серед них д-ра Костя Паньківського.

Картина, яку я застав у Львові, не була відрадна. Ніякого справжнього українського центру для Галичини не було (не кажучи вже про уряд Я. Стецька), Рада сеньйорів — рада; конкретно діяла управа міста Львова і представництва обох ОУН. Існувала «також» німецька влада — військова й поліційна. Пригноблююче враження справило на мене засідання Ради сеньйорів, на яке мене запрошено, зокрема самовпевнений і з погрозами виступ крайового провідника ОУН — Легенди (Івана Климова), прикро було довідатися про людські жертви, спричинені гострим конфліктом обох ОУН.

Щоб уможливити поворот емігрантів з Генеральної Губернії до Галичини (на переїзд треба було мати дозвіл від німецької влади, який УЦК міг виклопотати), ми заснували у Львові представництво УЦК під назвою «Бюро праці для українців у Генеральній Губернії і Райху» під кермою інж. Мілянича.

У половині липня я довідався (вперше від проф. Коха) про намір прилучити Галичину до Генеральної Губернії. Про це я повідомив негайно митр. Шептицького, президента Костя Левицького, проф. Полянського і керівних діячів обох ОУН та організації гетьманців, щоб вони відповідно реагували. Телеграми з протестами від митрополита і Ради сеньйорів до міністрів Ріббентропа і Розенберга вислані були за посередництвом УЦК. Після перетворення Ради сеньйорів на Українську Національну Раду і створення її Генерального Секретаріату під проводом д-ра Паньківського я далі служив своїми порадами і конкретною допомогою, не втручаючися у внутрішні справи цих установ. Ще більше я міг бути помічним після перебрання 1 серпня 1941 року цивільної влади в Галичині генерал-губернатором Франком.

Напередодні цього акту я повернувся до Кракова. На вимогу президента Головного відділу внутрішніх справ в уряді генерал-губернатора д-ра Вестеркампа поширити діяльність УЦК на Галицьку область я відповів відмовно, звертаючи увагу на політичні особливості в Галичині. Відмову і її причини я подав на письмі (11 серпня 1941) і запропонував німецькій владі прийняти делегацію з Галичини, яка представила б свої бажання. Про все це я поінформував у найближчих днях особисто президію Національної Ради і радив виготовити відповідний меморіал у справі політично-правного становища Галичини та вислати з ним делегацію до Кракова. Все це було схвалене.

Принагідно згадаю, що мої подорожі до Львова були дуже нерадо бачені з боку ОУН під проводом С. Бандери. Я дістав погрозу, щоб не їздив до Галичини, а після прилучення Галичини до Генеральної Губернії розкинено летючки — дослівно від Берліна до Житомира, з обвинуваченням, що я це спричинив: намовив до цього Франка і за це дістав дачу в Криницьі. А коли я раз сказав кільком діячам ОУН(б), що вони певно ж свідомі того, що це неправда, вони не перечили: «Так, так, але . . .»

Делегація Української Національної Ради в складі д-р К. Паньківського, проф. Василя Сімовича та інж. Марка Бачинського приїхала до Кракова і при моїй співучасті відбула конференцію з начальником уряду людностевих справ і суспільної опіки радником Вайнравхом. Проте він відмовився прийняти меморіал, що порушує суто політичні проблеми, які вирішує лише Берлін. Делегація змінила меморіал, під яким і я мусів підписатися, і дістала обіцянку, що Галичина матиме на деякий час своє окреме, незалежне від УЦК, представництво. І справді — у половині вересня вийшло розпорядження уряду генерального губернатора про створення у Львові «Українського Крайового Комітету» (УКК), який мав такий самий статут, що й УЦК, але був від нього не залежний.

Ситуація д-ра Паньківського як голови УКК не була легка: він мусів балянсувати між нереальними вимогами Національної Ради і німецькою дійсністю. Але подібне було і моє становище. Правильно пише д-р Паньківський у своїй книжці, що Українська Національна Рада бачила в мені інтруза, який бажав швидше «включити» Галичину в обсяг діяльності УЦК, а уряд ГГ думав, що я вкладаю замало енергії в усвідомлення галичан про неминуче підпорядкування Кракову.*) Уже в Кракові я підписав договір з делегацією Національної Ради про приятні взаємини УЦК і Генерального Секретаріату та що я заступатиму його інтереси перед німецькою владою в Кракові. Це саме стосувалося згодом і до взаємовідносин УЦК і Українського Крайового Комітету. Д-р Паньківський переборов успішно вимоги Національної Ради обсадити керівні пости визначними політиками та заслуженими громадянами; від дібрав їх за принципом фаховости. Для скріплення УКК ми відрядили з УЦК кількох співробітників.

Від жовтня 1941 до лютого 1942. Від половини вересня я перебував переважно в Кракові, але часто їздив і до Львова, і навіть «за кордон»: на Волинь, до Києва, Берліну й Праги. Щоб національне життя на західних окраїнах не понесло втрат, УЦК відбув обласні конференції УДК, з'їзд культурно-освітніх ре-

*) «Від держави до комітету». Нью-Йорк—Торонто, 1957, стор. 88.

З часів праці в УЦК: угорі — конференція з генерал-губернатором
Гансом Франком (зліва направо): М. Добрянський, В. Кубійович, В.
Глібовицький, В. Загайкевич, А. Бізани, Г. Франк; унизу — серед
делегатів з'їзду УДК і співробітників УЦК

З перших років еміграції: угорі ліворуч — праця над етнографічною картою Галичини; праворуч — на прогулянці в околиці Міттенвальду; внизу — управа відновленого в 1947 році НТШ. Сидять (зліва направо): Є. Храпливий, В. Кубійович, З. Кузеля, Л. Білецький; стоять: Я. Падох, І. Розгін, Б. Лончина, І. Мірчук, о. В. Лаба, Ю. Павликовський

ферентів, Лемківську конференцію, з'їзд комітетів, що діяли на території корінної Польщі тощо. Назагал наш стан посідання на окраїнах не зменшився, за винятком найслабшої окраїни — Підляшшя. Наші інтереси на Холмщині і Підляшші відстоював т. зв. дорадник губернатора в Люблині — директор Володимир Тимцюрак, а з початку 1942 року д-р Лонгін Голейко. У Берліні поширилися (у зв'язку з напливом українців, що їх вивозили на роботи з Галичини до Німеччини) завдання представника УЦК д-ра Атанаса Фіголя, який дипломатично вів різні, часто складні справи.

Спільно з УКК треба було ладнати деякі важливі справи, як справи полонених, голоду, та видавничі. Для справ полонених, колишніх жовнів Радянської армії, які жили (частіше — вмирили) в жахливих умовах у німецькому полоні, був уповноважений Роман Данилевич, який вишукував і відвідував табори полонених не лише на території Генеральної Губернії, але й у Райху, Райхскомісаріяті, а навіть у прифронтовій смузі; праця ця часто була й ризикована. Завдяки цій діяльності вдалося звільнити тисячі полонених. Але разом з їх мандрівками у рідні села (мусіли йти пішки, не було транспорту) ішов і тиф...

Обидва комітети вели спільну боротьбу з голодом, спричиненим осінніми повеннями на Передкарпатті і Лемківщині. Ця акція була інтенсивна ранньою весною 1942 року. Рівночасно з харчовою допомогою (вона натрапляла на перешкоди з боку німецької влади) ми переселили з голодуючих теренів тисячі дітей у райони Покуття, Поділля, а навіть Холмщини. Цією акцією енергійно керував зі Львова Дмитро Паліїв, а після того, як німецька поліція заборонила йому жити в Галичині, — д-р Іван Черкавський, мгр Ярослав Дзиндра, Кекилія Паліїв та інші. Але найбільше визначилися в боротьбі з голодом таки наші селяни, які жертували харчі, перевозили дітей до місця призначення, приймали їх на кілька місяців у свої родини.

Багато енергії треба було вложити з оборону власного видавництва книжок і преси. До часу прилучення Галичини до Генеральної Губернії Українське видавництво в Кракові мало монополію видання українських друків. Тепер німці почали самі видавати у Львові пресу для українців («Львівські вісті») і для по-

ляків, а навіть хотіли «купити» Українське видавництво. Вони знали, що видання українського друкованого слова приносить в Галичині добрий дохід (терен діяльності обіймав тепер не півмільйона, а чотири мільйони населення). Для нас оборона власного видавництва було абсолютною konieczністю. На території Галичини цю акцію вів сам президент Кость Левицький і д-р Паньківський, у Кракові я. Я ставив справу доволі гостро і заявив, що негативне для нас полегдження видавництва змусить мене відійти з УЦК. По кількох місяцях торгів справа закінчилася компромісово: Українське видавництво могло поширити свою діяльність на Галичину, створити свою філію у Львові, де дістало до диспозиції дві друкарні, і видавати новий журнал «Наші дні»; натомість «Львівські вісті» залишилися далі власністю німецького видавництва.

Під час подорожей до Львова я часто відвідував митр. Шептицького, інформував його про всі важливіші справи й не робив ніяких більших дій без згоди цієї великої людини. Мене обрано було членом Української Національної Ради, і я склав заяву, що визнаю її як свого морального зверхника. Але Національна Рада була лише толерована галицькою німецькою владою. По смерті її президента д-ра Костя Левицького (12. XI. 1941) вона майже не виявляла діяльності, а в лютому мусіла її зовсім припинити. Незабаром прийшло й до злиття УКК з УЦК. Але раніш згадаю коротко про мої подорожі по Волині й до Києва.

Восени 1941 року я відвідав кілька разів Волинь. Я хотів не лише пізнати відносини на Західній Волині, але й організувати в Рівному, як у Львові, представництво УЦК у формі відділу праці; на Волині ще більше, ніж у Львові, були потрібні фахівці з знанням німецької мови, які могли б працювати в німецькій чи місцевій адміністрації. У той час на Волині діяла лише військова влада і льокальна українська адміністрація (м. ін. обласне українське управління), яка була під впливом ОУН під проводом С. Бандери. По всій Волині відбувалися масові українські маніфестації, які підносили патріотичний дух, вимагали українзації Православної Церкви, але конкретної роботи було обмаль. Представником УЦК на Волині став д-р Матвій Стахів, але він швидко покинув цю працю, його наступником був мтр Ярослав Кальба.

Останній раз я був на Волині (в Рівному) разом з полк. Бізанцом. Ми обидва і мґр Кальба відвідали 12 листопада 1941 року заступника райхскомісара України — президента Дарґеля. На нашу готовість дати йому до диспозиції українських фахівців, ми дістали відмовну відповідь. З пруською брутальністю він розповідав про різні свої пляни та висловився, що йому потрібна допомога українців лише сапою і мотикою. Він знає, що українці радо горнутья до допоміжної поліції, бо хочуть мати зброю, але він радить нам бути обережними. «Я маю тут між іншим труднощі в справі мови моїх розпоряджень для населення. Вони проголошені покищо по-німецькому і по-українському. Але мої обласні комісари («гебітскомісари») інформують мене, що населення не розуміє української мови». На мою заувагу, що його інформація для мене як географа дуже цікава, і тому я питаю, яку же це мову розуміє населення. На що дістав відповідь: «Російську, але, ви розумієте, з політичних міркувань по-російськи я не можу видавати наказів. Найкраще буде, якщо я робитиму це лише по-німецьки. — «Алеж, пане президенте, німецької мови населення не розуміє і не зможе виконати ваших наказів». — «То я їх розстрілюватиму». Ясно, що наше представництво на Волині перестало існувати.

Під час нашого спільного з В. Глібовицьким перебування у Львові ми вирішили з д-ром Паньківським поїхати до столиці України Києва, що її нещодавно окупували німецькі війська. Ми дістали подорожні документи (вони були не зовсім задовільні) від полк. Бізанца і разом з киянином проф. Юрієм Биченком (1940—41 ректор Львівського університету) виїхали 27. 9 через Рівне і Житомир до Києва. 1 жовтня ми вже повернулися до Львова.

Короткотривала подорож, а скільки переживань! Вперше я міг поклонитися нашій столиці, побачити Софійську площу і собор, Печерську Лавру, милуватися незабутнім виглядом з київських гір на Дніпро і широкі простори центральної України. І як контраст: горить Хрещатик, тисячі убого одягнених людей покидають пожежею охоплені квартали, німці «евакуують» тисячі жидів . . .

У Києві ми відвідали міську управу і мали розмову з її головою проф. Олександром Оглоблином; ми могли довідатися про

найважливіші пекучі потреби мешканців Києва. Мене спеціально цікавила доля українських наукових установ і наших учених. З розмови з проф. Оглоблином, а ще більше з проф. Кохом, який тепер мав пост у Києві, не можна було стати оптимістом, якщо йдеться про долю науки під німецькою окупацією.

По дорозі ми ночували в селянських хатах, вели розмови з селянками (чоловіків було мало) й учителями, відвідали редакцію газети «Волинь» у Рівному. Великі і болючі, на ціле життя незабутні враження. Але не місце тут більше про це писати. Вони представлені також в розділі книжки Паньківського «Поїздка до Києва».

З березня 1942 до осені 1943 року. У лютому 1942 дійшло до ліквідації Українського Крайового Комітету у Львові і поширення діяльності УЦК на терен Галицької області. З початком березня почав працювати у Львові «Діловий осередок» УЦК під кермою д-ра Паньківського, який рівночасно був заступником провідника УЦК. Попри деякі застереження німецької влади в Кракові, Львів став фактичним осередком праці цілого УЦК; сюди ми перенесли, між іншим, відділи культурної праці і молоді.

Умови праці на території Галичини, яка пережила національний і політичний ренесанс і свою державність у 1917—23 роках, були зовсім інші, ніж на занедбаних західних окраїнах «старого» ГГ; додаймо, що польський елемент зійшов за час дволітньої радянської влади на другий плян. А тепер єдиною організаційною формою українців у Галичині мали бути допомогові комітети (їх називали тут окружними — ОУК), та центральна їх була в Кракові. Однак Галичина мала в Генеральній Губернії спеціальну позицію, з огляду на те, що була заселена іншим населенням, ніж інші області Генеральної Губернії; тому що вона належала 150 літ до Австрії та з уваги на політику губернатора Вехтера, який мав деякі впливи в Берліні, намагався створити німецько-українську симбіозу, а навіть виділити Галичину з Генеральної Губернії. З його амбітними плянами було пов'язане створення Української Дивізії. Покищо в руках українців була адміністрація краю на нижчих щаблях, допоміжна поліція, кооперація тощо; лише українці мали гімназії і своє видавництво, культурно-

освітню і (з обмеженнями) молодіжну організацію; лише в Галичині діяли високі школи. Але рівночасно не була поладжена справа реприватизації майна, дошкульна була сваволя, а то і злочинність німецької адміністрації і поліції. Коли вже існувала дивізія, відбулася в Кракові нарада Гімmlера і Франка, щоб південну частину Поділля заселити німцями . . .

Моя особиста позиція — негаличанина — після поширення діяльності УЦК не була легка. На щастя, наша співпраця з д-ром Паньківським склалася гармонійно, попри деякі різниці в поглядах на актуальні справи, наші різні темпераменти та спроби своїх і чужих порізнити нас. Ми виступали назовні завжди одностійно, і це передусім завдяки поставі д-ра Паньківського; нас зв'язала доля, і наші особисті взаємини переросли на приятель, яка залишилася по сьогоднішній день.

Мені здавалося (і ми всі в проводі УЦК були з тим згідні), що в ці важкі часи найважливішим нашим завданням було робити так, щоб у цій жахливій війні український народ, хоча б тут, у т. зв. Генеральній Губернії, зазнав якнайменше втрат, щоб скрипити наш стан посідання, зокрема в напівпустілих (після нацистського винищення жидів) містах, а навіть творити деякі культурні цінності. Треба визнати, що зі всіх українських земель ми в Генеральній Губернії мали покищо найкращі умовини життя. Майбутнє не було нам відоме, дальша німецька окупація могла принести для нас жахливі наслідки, але ми мусіли робити те, чого вимагала поточна хвилина. А майбутнє не було б світле; не один раз я чув від приятель до нас наставлених членів партії чи СС у розмовах при чарці (мені по змозі наливали в чарку воду): «Ви такі симпатичні люди і так добре до нас ставитеся, а якби ви знали, що вам готується . . .» Але нашим обов'язком було боронити легальними способами українські інтереси в німецькій дійсності; ми мали надію, що інші наші патріоти роблять це в Уфі, ми шкодували, що нас немає в Лондоні.

Як виглядало в той час моє життя? Було вповнене працею. Я мав два помешкання й бюро (у Кракові й Львові) і двічі або тричі на місяць їздив з одного міста в друге; часто їздив у терен до комітетів, час від часу до Берліну і Праги. Моя мама, яка провадила моє господарство, говорила: «Влодзю, ти мешкаєш у валіз-

ці». На особисте життя не було часу, я навіть занедбав своїх донь і маму. Я встрявав майже у всі ділянки УЦК, часом брав деякі справи (у першій фазі) безпосередньо у свої руки (наприклад, переселення дітей у час голоду, допомогу для робітників у Райху, справи молоді, науки, дивізії). До моїх обов'язків належали конференції й інтервенції у німців (у Львові це завдання виконував переважно д-р Паньківський, у Любліні д-р Голейко), офіційні відвідини Франка (наприклад, новорічні привітання). Я не був добрим бесідником, але мусів часто виступати з промовами. Мені ніяково було слухати урочисті привітання і незаслужені похвали (при нагоді моїх ім'янин); я намагався лише виконати свій обов'язок. Багато часу треба було віддати і Українському видавництву, в якому я був головою надзірної ради, і справам науки.

Не тут місце писати про многогранну працю УЦК, вона докладно й сумлінно представлена в праці Паньківського. До засягу нашої праці належало все громадське життя, а навіть дещо з «високої політики», якою керували німці; рівночасно ми мусіли зайнятися обороною нашого населення перед німцями. Ми розгорнули такі ділянки праці, які до війни були майже невідомі, у першу чергу з ділянки суспільної опіки: масову допомогу молоді середніх і високих шкіл (КОДУС), ми заклали десятки бурс (їх називали виховними інститутами), щоб уможливити фахову і загальну (гімназії) освіту якнайбільшій кількості молоді, сотні постійних (а не лише сезонних, як це було до війни) дитячих садків по селах і містах; постала масова організація «Виховні спільноти української молоді» і т. д. і т. д. У відділі культурної праці, що замінив колишню централю «Просвіти» ми ввели нові, більш доцільні методи. Ми намагалися активно реагувати на проблеми, які виринали перед нами: нести допомогу політичним в'язням, виселеним з військового полігону, голодуючим, робітникам, вивезеним до Німеччини, юнакам, яких примусово забирали до протилетунської оборони, тощо.

Наші методи праці були доволі відмінні від вживаних в Галичині до війни. Більшість їх ми вивчили вже в «старому» ГГ; деколи ми виходили з форм часів більшовицької окупації (наприклад, перебрали й перебудували інститути народної творчості і народної освіти). Для контакту з широкими колами громадянства

існували різні об'єднання праці, переважно на базі довоєнних са-
мостійних товариств; ми творили для конкретних завдань різні
секції, комісії; відбували численні з'їзди у Львові, Кракові і на
провінції. Як у «малому» ГГ, так і тепер нам бракувало відпові-
дальних людей до обсади в різних ділянках життя. Тому ми
влаштували різні фахові курси для підвищення кваліфікації
вже працюючих людей і для підбору нових. В УЦК переважав
молодий елемент.

Але, мабуть, вже забагато пишу про УЦК. І тому закінчу цей
підрозділ згадкою про тих, з ким в'язала мене не лише спільна
праця, але й особисті приятні зв'язки, що залишилися часто до
сьогодні. На жаль, багато з них вже відійшли у вічність. Про дея-
ких я вже писав. Не щастило моему другові Ю. Глібовицькому;
він переїхав до Львова, але за деякий час поліція безпеки не до-
зволила йому працювати на території Галичини; мабуть, їм не
відповідав «націоналістичний католик». Василь Омелянович пра-
цював далі в УЦК в Кракові, згодом в Українському видавництві,
але примусове обмеження його діяльності викликало в нього деп-
ресію, а далі й нервову хворобу. Також не міг працювати у
Львові мій другий приятель — Дмитро Іванович Паліїв; з безділ-
ля в криницькому екзилі вирятувала його створена дивізія «Гали-
чина», в якій він відіграв велику роль. Моїми і д-ра Паньківсько-
го дорадниками були ред. Михайло Добрянський і д-р Мирон Ко-
новалець, а з-поза УЦК мої приятелі проф. Полянський і д-р
Микола Шлемкевич. В організаційній ділянці працювали д-р
Ценко, а згодом д-р Атанас Фіголь. У многогранній праці відділу
Суспільної опіки найбільш жертвенно працював д-р Петро Са-
ноцький (керманічем був о. Михайло Сопуляк). Відділом куль-
турної праці керував мгр. Михайло Кушнір; інститутом народної
освіти Степан Волинець, народної творчості о. Северин Сапрун;
у шкільних і молодечих справах, крім П. Ісаєва (він жив в Крако-
ві), працювали проф. Зенон Зелений, проф. Северин Левицький,
ентузіястка Пласту Кекилія Паліїв та ін.; студентськими справа-
ми і КОДУС-ом керував перш за все д-р Богдан Лончина, який
деякий час був і моїм секретарем. Відділ фінансів вів інж. Оме-
лян Тарнавський, його заступником був д-р Володимир Пушкар;
господарського відділу пильнували Остап Котик-Степанович та

інж. Петро Конюх. Видавництво в Кракові очолювали проф. Зілинський і д-р Ігор Федів; у Львівському відділі працювали Михайло Матчак, М. Шлемкевич, а також проф. Василь Сімович і проф. Іван Крип'якевич; редактором газети «Краківські вісті», яка була півофіціозом УЦК, був мгр Михайло Хом'як. Всім їм я вдячний! І ще одна рефлексія: як на протязі цих воєнних часів змінилося і збільшилося коло моїх знайомих, моїх приятелів! І з цього погляду це зовсім новий період мого життя.

Наша й моя праця мала найкращі успіхи до літа 1943 року. Її вершком було створення дивізії «Галичина». З осені цього року прийшов період анархії, занепаду життя, а згодом друга більшовицька окупація. Але заки дійдемо до цих проблем, згадаю не-маловажний епізод — мій меморіал до Франка у справі німецьких зловживань і мою участь у постанні дивізії «Галичина».

Як кожного року, так і в січні 1943, разом з кількома іншими членами проводу УЦК, я склав новорічні привітання генерал-губернаторові Франкові. Було у звичаї підносити дарунок, цим разом був ним мистецький альбом у гуцульському стилі. На привітання Франк (йому товаришили кілька вищих урядовців) відповідав привітанням і подякою, а згодом доходило до неофіційної розмови, під час якої можна було щось від Франка «виторгувати». Цим разом Франк також відповів і подарував мені... скриньку з пляшками горілки. На цей нетактовний вчинок я вже хотів гарно подякувати і передати цей славний дарунок есесам з його прибічної охорони. Ми хвилину дивилися один одному в очі, запанувала мовчанка, Франк легко почервонів і запитав: «А, може, вам, пане професоре, було б приємніше, якби я подарував вам мій портрет з дедикацією?» — «Це було б уже краще». Хвилина мовчанки, кілька слів пошепки з ад'ютантом, і Франк запросив нас на обід, під час якого мало відбутися вручення портрета. При обіді, крім Франка, були ще його заступник д-р Бюлер, шеф служби безпеки Гайм та ін. Під час розмови Франк обняв мене за плече і промовив: «Бачите, як нарікали, що Галичину фюрер прилучив до своєї Генеральної Губернії, а тепер скажіть: де вам краще — у мене чи у тої падлюки (Швайнегунд) Коха (Франк мав на думці Еріха Коха, райхскомісара України)».

Я відповів дипломатично: «Під вашими крилами нам краще». — «Але і в мене маєте труднощі, бо нанизу вашим людям німці роблять різні свинства». Я погодився і почав говорити про ці свинства. Тоді Франк попрохав, щоб я дав йому відповідні матеріали на письмі.

Ми в УЦК зібрали солідний матеріал, і місяць пізніше я вислав листа (22 лютого 1943), в якому коротко представив погане становище та політичні перспективи українського населення в Генеральній Губернії. У сучасних умовах українці не є певні ні свого життя, ні майна. Справа реприватизації до сьогодні не є управильнена. Нелюдська поведінка, дикий набір людей до праці, неузасаднені арешти та, вкінці, масові розстріли населення сьогодні не належать до дуже рідких явищ. Кожній з цих проблем присвячено окремий підрозділ з документацією в 17 додатках. Між іншим, подано списки розстріляних без суду осіб — найбільше на південній Холмщині.

Факти німецьких надуживань на терені Галичини були вже представлені губернаторові Вехтерові д-ром Паньківським. За масові розстріли українських селян на південній Холмщині, у районах, в яких діяло польське підпілля (польські селяни перед німцями втікали в ліси, українські до польських партизан не належали і залишалися в селі, і їх розстрілювала німецька поліція), ніс відповідальність жорстокий шеф поліції в Люблінській області О. Гльобочнік. Тому що заходи в Любліні і в Кракові («Ми не маємо впливу, може, Берлін допоможе») не помогли, я поїхав до Берліну й за посередництвом д-ра Миколи Сушка, керівника Української установи довір'я в Берліні, був прийнятий шефом гестапо ген. Г. Мюллером, якому вручив той самий меморіал, що й Франкові з поширенням фактів з Холмщини. Не забуду слів Мюллера: «Чи знаєте, хто я є? Я є шеф гестапо на цілий світ». До приемних ці відвідини не належали. Але як наслідок — на Холмщині розстрілів якийсь час не було. У справі нових знущань над українським населенням на Холмщині у зв'язку з безглуздою німецькою акцією переселення на Білгорайщині, Томашівщині і Грубешівщині я протестував перед Франком, і він визначив розмову на 3 серпня 1943 року, на яку викликав люблінського губернатора і після розмови дав йому доволі гострим то-

ном доручення в справі охорони майна й життя українців. Але в добу анархії, яка тоді щораз більше посилювалася, — це не помагало.

Мій меморіал до Франка і Мюллера попав до рук аліантів і був одним з актів обвинувачення у 1946 році на Нюрнберзькому процесі, а також у деяких дальших процесах.

*Українська дивізія**). Створення дивізії «Галичина» (найчастіше вживана назва «Українська Дивізія», або «1 Дивізія Української Національної Армії») частинно пов'язане з моїм прізвиськом. Як дійшло до постання дивізії? До створення дивізії в складі німецьких збройних сил існували недовгий час тільки невеликі й нечисленні українські з'єднання. У парамілітарних відділах вермахту і поліції служили сотні тисяч українців, але це були дрібні допоміжні формації під німецькою командою без ніякої політичної концепції, а навіть і без української назви. Ті німці, які розуміли, що не можна перемогти більшовиків без політичної концепції, сприятливої для українців та інших народів, що перебували під радянським ярмом, та без створення національних армій, не мали в той час ніякого впливу. Вони здобули деякий голос тільки після катастрофи під Сталінградом. Тоді дійшло до організації більших військових з'єднань: лотиського і естонського в рамках «Зброї СС». Реальна оцінка українсько-німецьких взаємин приводила до висновку, що розмови в справі творення української збройної формації можна вести лише в Генеральній Губернії. Отже 8 березня 1943 року я написав листа до генерал-губернатора Франка з проханням вжити заходів у справі створення добровільної української збройної формації на території Генеральної Губернії, яка разом з німцями воювала б проти більшовиків, і відбув на цю тему конференцію з д-ром Льозакером, президентом відділу внутріш-

*) Докладніше про це в моїй статті «Початки Української Дивізії „Галичина“, «Вісті Братства кол. вояків І УД УНА» (ч. 2-4, Мюнхен, 1954) і в кн. В. Гайке, «Історія Української Дивізії», яка саме тепер появилася як т. 188 Записок НТШ (у ній передруковано у скороченні і мою статтю з «Вістей»).

ніх справ у Цправлінні Генеральної Губернії, який розумів потребу українсько-німецької політичної співпраці.

У той приблизно час, у березні, губернатор Галичини Вехтер виклопотав у Гімmlера принципову згоду на створення в складі зброї СС Дивізії «Галичина». Це був чималий політичний акт. Утворення великого українського військового з'єднання зміцнило роллю українців у Галичині; щобільше, воно могло мати з часом вплив на зміну німецької політики у Райхскомісаріяті України. Покищо до концепції Вехтера (співпраці з українцями) вороже ставився райхскомісар України Ерїх Кох і стримано Франк, тим більше, що дивізію організовано без його участі. Тому Вехтер мусів поводитися дуже обережно, і дивізія не могла мати назви «українська». Її відзнакою був галицький лев, а не тризуб. Вехтер вів розмови з німецькими колами на власну руку, не питаючи українців. Але його співробітник полк. Бізанц уже розповідав широко по Львову про «Дивізію» і вербував до неї людей. Грозила небезпека, що німці організуватимуть її без порозуміння з українським громадянством.

У такій ситуації я вирішив активно втрутитися в ці справи. 3. 4. 1943 я відбув довшу розмову з губернатором і д-ром Бауером і висловив волю організованого українського громадянства спільно з німцями боротися проти більшовиків, але рівночасно перестеріг, щоб німці не провадили в Галичині вербувальної акції без опертя на українську суспільність і без політичної бази. Наслідком цих моїх зауваг розпочалася довша дискусія, яка довела до виміни думок, з одного боку, між мною і Вехтером та його співробітниками, а з другого — між мною і численними українськими громадянами.

Постало питання, чи нам солідаризуватися з творенням дивізії, чи це має бути тільки ініціативою німців. Думки були поділені. Були застереження, що дивізія постає в час, коли доля Німеччини майже вирішена, що з творенням дивізії не пов'язані політичні зобов'язання з боку німців, що німцям не можна довіряти, а врешті — що існування дивізії утруднить наше становище в майбутньому щодо західніх альянтів.

За активну участь українців в організації дивізії та за співвідповідальність українських кіл промовляли такі моменти: ми хо-

тілі творити українську збройну силу, і треба було використати вигідний час, урахувавши весь ризик. Дивізія «Галичина» постала б і без нас, але тоді український чинник не мав би впливу на її характер і на захист інтересів українського вояцтва. Дивізія скріплювала наш стан посідання в Галичині та могла його зміцнити і на інших українських землях. Тільки в складі німецьких збройних сил могло постати регулярне, добре вишколене і озброєне велике українське з'єднання, яке при сприятливій для нас ситуації могло стати зародком української національної армії, без якої не могла б існувати українська держава; можна було мати деяку надію, що цією сприятливою ситуацією буде хаос, що постане на українських землях після програної німцями війни. Завдяки дивізії українська справа виходила деякою мірою на міжнародну арену.

Під час переговорів з Вехтером виявилось, що його компетенції є обмежені і що багато від нього «виторгувати» не можна. Дивізія не могла носити загальноукраїнського характеру, а лише регіональний — галицький. Її український характер міг більше полягати в змісті, ніж у зовнішніх формах. Вехтер не міг давати українцям політичних гарантій і не міг за ними їздити до Берліну, бо і так не дістав би їх, а лише послабив би свою позицію і справу дивізії. А втім, яку вартість мали б навіть якісь політичні гарантії з боку тих, що всі договори і пакти вважали за клаптик паперу?

У розмовах з Вехтером устійнено такі пункти: галицька військова формація мала б бути дивізією, її регіональний характер мав бути зазначений у назві «Дивізія Галичина», в однострої і відзнаках, дивізія підлягала Зброї-СС, як і інші чужонаціональні більші військові з'єднання, набір мав бути добровільний (його поширено на всю Генеральну Губернію), релігійна опіка буде в руках українських духовників, речником дивізії перед українськими і німецькими колами мав бути УЦК. Рівночасно з актом проголошення дивізії з німецького боку мав появитися також мій заклик до українського громадянства ставати в ряди дивізії. Набором до дивізії, опікою над жовніром та його родиною і поміччю в організації дивізії мала клопотатися Військова управа, членів якої номінуватиме губерна-

тор Вехтер на мою пропозицію, при чому з огляду на вагу справи очолювати Військову управу маю я. Старшинський корпус мав бути мішаний — німецький і український. Ціла низка доволі важливих подробиць мала бути устійнена в найближчому часі. Також мало прийти принаймні до частинної політичної амнесії (зокрема для членів ОУН).

Після розмови з Вехтером і Бауером я розпочав розмови з українськими громадянами, у першу чергу з комбатантами і членами проводу УЦК. Але першу розмову я відбув з найвищим для українців авторитетом — митрополитом Андреем, і почув з його уст: «Немає майже ціни, яку не треба б дати за створення української армії». Політичні середовища ставилися до справи дивізії позитивно або нейтрально (обидва відлами ОУН). Очевидна річ, що справу дивізії обговорювали ми докладно з д-ром Паньківським.

Після згаданих розмов я міг у листі до губернатора Вехтера від 8 квітня остаточно його повідомити, що наша суспільність ставиться позитивно до формування дивізії, хоча її регіональний характер зменшує значення цього акту. Рівночасно я подав проект організації Військової управи і список кандидатів та її членів. 15. 4 відбулося перше засідання Військової управи, а згодом — крайова конференція голів комітетів і комбатантів. 28. 4 відбувся урочистий акт проголошення дивізії з маніфестами губернатора Вехтера і генерал-губернатора Франка, якого заступав д-р Льозакер; того самого дня появилася моя відозва. В обох маніфестах зазначалося про формування СС-стрілецької дивізії «Галичина» на принципі добровільности для боротьби з більшовиками, підкреслювалося правне зрівняння вояка дивізії і забезпечення їх родин нарівні з німецьким, а в кінці зазначалося, що релігійне піклування добровольцями буде в руках українських священників. Натомість в останню мить, без попереднього порозуміння з УЦК, поминено ролю УЦК як речника дивізії, а на чолі Військової управи поставлено полковника Бізанца. Все таки Військова управа працювала весь час у повній гармонії з проводом УЦК і всі важливіші рішення ухвалювано лише після взаємного узгіднення. З різних вимог, поставлених українцями німецькій владі, вдалося

реалізувати небагато. Попри постійні заходи у справі загальної політичної амністії для українців, випущено в час формування дивізії лише коло 150 політичних в'язнів, у тому числі старшин з українського поліцейного куреня 213.

На закінчення треба сказати, що ті українці, які доклали рук до організації дивізії, мали на меті виключно український інтерес. До справи дивізії підходили вони не так з сентиментом, як з холодним розрахунком. Може, не від речі буде згадати, що людиною, втаємниченою мною в усі справи дивізії, тим, хто мав пильнувати українського інтересу в згоді з німцями чи проти їх волі аж до зірвання з ними зв'язку і переходу дивізії на бік західних альянтів включно, яким це було потрібне, — був незабутньої пам'яті сотник Дмитро Іванович Паліїв.

Тільки коротко згадаю події після 28. 4. 1943. До дивізії зголосилося бл. 80 000 добровольців, покликано до військової служби бл. 15 000. Перша група добровольців виїхала на вишкіл 18 липня 1943 року, восени командиром дивізії призначено генерала Фріца Фрайтага. Існування дивізії було кілька разів під знаком запиту, особливо на початку 1944 року, коли був плян розбити її на поліцейні полки, проти чого довелося гостро протестувати, вдруге — після катастрофи під Бродами. Найвищі німецькі чинники мали постійне недовір'я до дивізії; в останні тижні її існуванню загрожувало роззброєння. Світлим моментом було перетворення дивізії на Першу українську дивізію Української Національної Армії, хоч цей факт не мав більшого практичного значення.

Чи Українська дивізія виконала своє завдання? Так і ні! Ні, бо вона не мала змоги стати зародком справжньої армії. Так, бо вона увійшла в історію України разом з іншими українськими збройними формаціями: Українськими Січовими Стрільцями, Армією Української Народної Республіки, Українською Галицькою Армією та Українською Повстанською Армією, в складі якої після катастрофи під Бродами опинилися сотні дивізіяників. Врешті, на еміграції колишні вояки дивізії плекають добрі вояцькі традиції й реалізують їх у різних ділянках політичного і суспільного життя.

Від липня 1943 до липня 1944. Українські землі в Генеральній Губернії, зокрема Галичина, були, у порівнянні з рештою українських земель, окупованих німцями, а також з польською частиною Генеральної Губернії — оазою спокою. У час створення дивізії місцева німецька влада йшла українцям далеко на руку у низці т. зв. дрібних справ, які є в практиці так важливі для життя пересічного громадянина. Галичина перегворилася на рід німецько-українського кондомініюму. Але вже в той час були перші прояви нового грізного періоду. Німецька катастрофа під Сталінградом викликала на теренах, окупованих німцями, сумнів у їх перемозі, а в міру їх дальших неуспіхів — певність їх поразки. Разом з тим скріпився протинімецький рух опору, який набрав форм партизанського руху.

На території Галичини спокійні часи закінчилися після рейду більшовицької партизанської групи С. Ковпака у липні 1943 року. Неуспіхи німців у зустрічі з партизанами та їх нові поразки на фронтах відкрили їх слабкість. Ковпак залишив у Галичині своїх агентів, розбурхав пристрасті українців і поляків; дійшло до чимраз частіших актів взаємного терору між українцями, поляками і німцями, восени Українська Повстанська Армія — УПА перенесла центр своїх дій з Волині до Галичини. Німецька поліція реагувала на вбивства поодиноких німців, грабунок державного майна тощо масовим терором. Треба думати, що безглузді вбивства українцями поляків, поодиноких німців, навіть українців-латинників не були інспіровані верхівкою бандерівської ОУН і УПА, радше вони не мали влади над своїми низами. На анархії, яка стала швидко ширитися, найбільше потерпіло сільське українське населення, яке платило часто подвійні контингенти (для німців і для різних партизан) і на шкірі якого найбільше карбувалися акти німецького терору.

Ми в УЦК закликали наших людей витримати на своїх постах у комітетах, не провокувати німців і пам'ятати, що протинімецька акція допомагає більшовикам. Під впливом подій і наших прохань митрополит Адрей видав 10 серпня своє «Слово до громадянства», в якому плямував акти анархії, зокрема вбивства; в листопаді виступили українські католицькі влади-

ки з спільним посланням, а президія УЦК разом з керівниками легальних українських установ та об'єднань праці з своїм зверненням до українського громадянства. Ми, з одного боку, відбули ряд конференцій з німецькою владою, якій ми дорікали, що вона своїми вчинками (надуживання адміністрації і поліції, невміння на час стримати рейд Ковпака тощо) спричинилася до анархії; з другого боку, д-р Паньківський, я й інші діячі УЦК виступали прилюдно в обороні правопорядку в усіх майже більших містах Галичини. Я не один раз підкреслював, що ніякий інший народ не поніс за останні 15 років таких жахливих втрат, як ми, українці (голод і радянський геносид, втрати в час другої світової війни). «Ми не можемо самі прикладати рук до нашого винищування, ми мусимо шанувати нашу кров і лише в справжній konieczності жертвувати її для батьківщини. Ми для України повинні в першій мірі жити! Якщо піде так далі, Україна залишиться лише географічним поняттям, без українських людей». Але всі ці слова перестороги й наші особисті виступи не мали великого значення.*)

Ще більше втрат, ніж у Галичині, ми понесли на Холмщині і Підляшші, де, безперечно під впливом більшовицьких агентів, дійшло до кривавих сутичок між українським і польським населенням. Діяли тут дві польські партизанські формації (Польська Армія Крайова і Польська Армія Людова), відносно слабо УПА, але головне діяли неконтрольовані ніким льокальні загони. На Грубешівщині спалено десятки сіл, згинуло кілька тисяч людей. Безперечно, до цього стану спричинилася й німецька влада з своїми безглуздими переселюваннями поляків і українців.

Кінець такому станові, з якого, здавалося, не було виходу, принесла нова радянська окупація: у березні Поділля і Покуття, у литні решти західноукраїнських земель.

Як тривала в цих похмурих обставинах праця в УЦК і моя власна? Де було можна — ми намагалися працювати нормально, але цих теренів було чимраз менше. Більше, ніж давніше,

*) Про ці сумні події докладніше пише Паньківський у книжці «Роки німецької окупації», стор. 266-290; з його міркуваннями я повною згідний.

У Сарселі: угорі ліворуч — з мешканцями оселі, 1953 (перший ряд зліва направо: М. Глобенко, о. І. Яцків, В. Кубійович, В. Янів; другий ряд: Д. Сіяк, П. Поліщук, С. Глобенко, Т. Волошин, О. Кульчицький, І. Кошелівець, О. Кузеля, М. Калитовська); праворуч — у житловій кімнаті на мансарді; унизу — мешканці Сарселю й гості з кардиналом Є. Тіссераном (сидить у центрі), 1951

На Американському континенті: угорі — делегація пластунки торговельського коша на зустрічі банкеті (зліва направо: промовляє пластунка Х. Микула, сидять — В. Кубійович, С. Борис, К. Палій; унизу — з парохом м. Лудлова, праворуч О. Оглоблин і Т. Фіголь.

треба було вдаватися до німецької влади, щоби рятувати життя наших людей (це не мало більших успіхів). Виникали нові проблеми: опіка над утікачами з Придніпрянщини й евакуація, оборона юнацтва протиповітряної служби, більша, ніж досі, опіка над робітниками в Райху, зв'язок з дивізією «Галичина». Наша праця звернена була тепер передусім на оборону і плянову ліквідацію.

Уже влітку 1943 року наплинули до Галичини, головне до Львова, утікачі з центральних і східніх земель, які поступово окупували радянські війська. За дорученням влади вони мали переїздити до Німеччини, де грозила їм примусова праця на статусі «остарбайтерів». Велику частину утікачів вдалося нам таки затримати в Галичині і забезпечити їм правне становище, видаючи їм виказки УЦК. Чимало наших земляків з Наддніпрянщини змінили тепер прізвища і стали «уродженцями» Галичини; чимало з них залишилося у Львові, де ми їм допомагали приміщенням на працю в різних установах і влаштували їх у наших гуртожитках. Тоді я пізнав низку визначних діячів культури з Харкова і Києва. Найбільше рухливою була харківська група (т. зв. «організована громадськість») з проф. Василем Васильовичем Дубровським на чолі. Він фактично очолював комітет допомоги втікачам, який організував УЦК (формально Мирон Луцький). Наукові й мистецькі кола серед утікачів збагатили на короткий час львівське культурне життя. У Львові перебувала також група священників УАПЦ. Незабутнє враження справила на мене відслужена ними в березні 1944 року панахида по Т. Шевченкові у просторій церкві Преображення Господнього, яку їм дав до диспозиції митрополит Андрей.

Евакуація галичан була задалегідь нами підготована і частинно узгоднена з владою. Ми призначили евакуаційного комісара — З. Зеленого. Вершок евакуації припадав на березень. Ми скеровували утікачів головне на західню Бойківщину і Лемківщину, де вони зосередилися на Сяніччині, але передусім у Криниці й околиці. Там ми примістили в першу чергу наших науковців (серед них близько 50 з Придніпрянщини), письменників, мистців. Головою станиці УЦК в Криниці став С. Воли-

нець. Централєю УЦК був тепер Краків, у Львові залишилася лише станиця УЦК під кермою д-ра Паньківського. Багато наших утікачів переїхало до Відня, де ми за згодою німецької влади організували наше друге представництво в Німеччині під кермою проф. Полянського.

Централа в Кракові збільшила тепер число своїх співробітників. Т. зв. дорадником при губернаторі Краківської області став замість д-ра В. Загайкевича директор В. Тимцюрак і відтяжив мене у зв'язках з владою. Ми відбули низку з'їздів комітетів Краківської і Люблінської областей та заточинецьких комітетів, бо на їхній терен напливали утікачі; ми обговорювали також проблему дальшого «ісходу» на захід. У Криниці ми влаштовували низку курсів.

Окремою ділянкою була охорона нашого юнацтва, покликаного примусово німцями до служби у протилетунській обороні. Зроблено це без ніякого порозуміння з УЦК, підписано під деякими закликами до «добровільного» зголошення деяких членів Військової управи (у Любліні також д-ра Голейка) без їхньої згоди. За деякий час покликано до допоміжної служби дівчат. Проти цього виразного надуживання ми протестували (між іншим я написав доволі гострого листа до Правління генерального губернатора), але це не допомогло. Поставлені німцями (чи лише німцями?) ще раз перед доконаним фактом, ми старалися полегшити долю нашої молоді, і це нам у великій мірі вдалося. Найбільші заслуги мали на цьому відтинку наш уповноважений для українського юнацтва проф. Тиміш Білостоцький і проф. З. Зелений.*)

Я відбув низку конференцій у справі культурної допомоги для українських робітників у Німеччині з представниками влади як у Берліні, так і в Німеччині. Висліди були назагал позитивні. У червні я був гостем дивізії в Нойгаммері на Долішньому Шлезьку, де вона кінчала свій вишкіл.

Львів відвідав я востаннє в кінці червня та попрощався з митрополитом Андреем та архієпископом Йосифом Сліпим.

*) Див. книжку З. Зеленого «Українське юнацтво у вирі другої світової війни». Торонто, 1965.

На еміграції (з липня 1944 до квітня 1945).*) Пролом німецького фронту більшовиками в середині липня 1944 року спричинив швидко окупацію більшовиками решти українських земель, за винятком західньої Лемківщини (Криниччини). Українська Дивізія зазнала катастрофи: її розбито під Бродами і замкнено в кільце; з нього видісталися ледве 3 000 вояків, згинув під Бродами Дмитро Паліїв.

Нова хвиля утікачів з Галичини переїхала здебільша через Краків до Німеччини, а понад 10 000 осіб українців знайшло пристановище на Словаччині, уряд якої погодився їх примістити на своїй території. Треба було евакуювати наших діячів з Криниці, виїхали майже всі українці з Кракова. Разом з тими подіями завдання УЦК не зменшилися, але радше поширилися. На території Німеччини опинилося коло 300—400 тисяч українців з Генеральної Губернії, які потребували нашої правної й суспільної опіки. У порозумінні з урядом Генеральної Губернії ми створили представництво УЦК в місті Любені на Долішньому Шлезьку; його очолював д-р Паньківський. Тут примістилася фактично централія УЦК, бо осередок у Кракові ми скоротили до кількох осіб. Ми розбудували наші представництва при уповноваженому генерального губернатора в Берліні й Відні та створили нове у Братіславі.

Нашими утікачами на території Словаччини не надто ревно піклувався представник управління генерального губернатора в Братіславі. Щоб перевірити умови їх життя, я поїхав (разом з д-ром Фіголем) напівлегально до Братіслави і відбув там розмови з нашим представником д-р Коновальцем і німецькою владою; це принесло позитивні наслідки для наших людей. Але наша еміграція на Словаччині не тривала довго. У середній Словаччині, в якій було приміщено частину наших утікачів, дійшло до комуністичного повстання. На щастя, наші земляки майже не зазнали втрат; незабаром німці евакуювали всіх українських утікачів з Словаччини до Німеччини.

*) Події з того часу представлені докладно в книжці К. Паньківського «Від Комітету до державного центру». Нью-Йорк—Торонто, 1968.

Найважливішим осередком української еміграції став тепер Відень, куди ми перенесли Українське видавництво і далі видавали газету «Краківські вісті»; тут діяло сильне наше представництво з проф. Полянським на чолі. З часом, залежно від потреб, ми творили ще інші представництва і станиці — звичайно вже без згоди уряду генерального губернатора.

Я був весь час у подорожах. Найменше перебував у Кракові і затишному Любені, найбільше в Берліні, Відні, але також у Празі, Братіславі. У середині серпня я востаннє був на українській землі — на Криниччині, і попрощався з моїм рідним містом Новим Санчем. З височини, на яку підносився шлях, яким ми їхали, я бачив останній раз при заході сонця чарівний вінок гір, який оточує сандецьку котловину і кинув востаннє оком на так близькі мені верхи Бескиду, за якими простягалися лемківські села. Салют місцям мого дитинства і юнацтва!

Тепер, коли Східня Європа була в більшовицьких руках, змінилася і східня політика німців: вони почали визнавати право народів Східньої Європи на самовизначення. У листопаді проголошено в Празі «Комітет для визволення народів Росії» з генералом А. Власовим на чолі. Активізувалася й українська проблема, а разом з тим набрала іншого характеру праця УЦК і моя власна. Дійшло до тіснішої співпраці між УЦК і Українським Громадським Комітетом (УГК), що об'єднував українців з центральних і східніх земель, з проф. Василем Дубровським на чолі; ми підписали ще 11 серпня 1944 року в Кракові договір про співпрацю. Активізувався президент УНР в екзилі Андрій Лівіцький, випущено на волю політичних в'язнів обох ОУН. УЦК, як легальна установа з розбудованими станицями і апаратом у Німеччині, був притягнений до розмов у справі нового українського політичного представництва на терені Німеччини. Я вів розмови з гетьманом Павлом Скоропадським, полковником Андрієм Мельником, колишнім прем'єром Ісааком Мазепою, президентом Андрієм Лівіцьким, фактичним лідером УГК Володимиром Доленком (він жив з своєю групою в Любені) тощо. Десь у жовтні, на пропозицію през. Лівіцького, українські політичні кола погодилися, щоб політичне представництво

українців у Німеччині — Український Національний Комітет (УНК) очолював ген. Павло Шандрук. Від жовтня розпочалися розмови ген. Шандрука з німецькими чинниками: з міністерством сходу і Головним управлінням СС; відтоді ми обидва розпочали працювати спільно, бо в УНК я мав бути заступником ген. Шандрука. Але в грудні розмови розбилися, бо німці і тепер не хотіли визнати національні комітети неросійських народів; вони мали мати лише своїх представників у «Комітеті для визволення народів Росії».

Наше Різдво 1945 року я провів разом з деякими членами УЦК і Військової управи як гість Української Дивізії, що її вдруجه зформували, і вона тепер перебувала на вишколі на Словаччині в Жіліні й околиці. Новий рік застав мене у Відні. Черговий пролом німецького фронту ледве дозволив мені дійти до Кракова, евакуювати (тобто переважно палити архіви) УЦК і попрощатися з своєю мамою, дітьми і колишньою дружиною. Тиждень пізніше я брав участь в евакуації Любену.

З Любену ми перенесли централю УЦК до Берліну, і я тут тимчасово оселився. На підставі договору з УГК і ген. Шандруком ми перебрали також опіку над українцями з-поза колишньої Генеральної Губернії. У лютому відновлено розмови з німцями у справі створення УНК. Хоч поразка Німеччини була справою найближчих місяців, все таки хтось мусів до кінця боронити українські інтереси перед німецькою владою, заступатися за утікачів, юнаків з протилетунської оборони і дивізію, яка тепер опинилася на протибільшовицькому фронті в Штірії. Після німецької поразки українські інтереси могли боронити нові громадські і політичні установи, які не були заангажовані в останні роки у співпрацю з німцями.

У Берліні я зустрів німецьких знайомих з давніх часів: колишнього губернатора Галичини Вехтера і д-ра Ф. Арльта; обидва посідали тепер визначні пости в Головному управлінні СС; перший був шефом чужоземних військ зброї СС, другий керівником Станиці східних добровольців. Обидва мали відношення до УНК і до Української Дивізії. Дивізією піклувалися вони обидва до кінця і чесно. Я мав кілька розмов у справах УНК і дивізії з Вехтером. Під час останньої розмови Вехтер

сказав: «Яку ми нерозумну вели політику, скільки зла ми вам, українцям, зробили! Чи я міг би вам у чомусь ще допомогти?» — «Чи можна з вами говорити відверто?» На позитивну відповідь я запропонував: «Докладіть зусиль, щоб дивізію не захопили більшовики, щоб вона могла швидше зійти з лінії фронту і капітулювати перед західними альянтами». Вехтер обіцяв це зробити й обіцянки дотримав.

В УНК, що був затверджений німецькою владою (міністром Розенбергом; меланхолійне було прийняття в його апартаментах у підземеллях розваленого міністерства з шампанським і промовами), військовими справами відав голова — ген. Шандрук, а й другий заступник — колишній посадник міста Харкова Олександр Семененко, — справами суспільної опіки, правного захисту утікачів тощо. Станиці УЦК діяли тепер рівночасно як станиці УНК. Ми видали (15. 3) Деклярацію до української еміграції й замінили Українську Дивізію на I Дивізію Української Національної Армії (УНА); команду над УНА перебрав ген. Шандрук; він поїхав у район розташування дивізії.

До останньої майже хвилини ми піклувалися станицями УЦК (відбувся з'їзд їх керівників у Ваймарі, де діяло нове представництво УЦК під кермою К. Паньківського), а я вів конференції з представниками різних міністерств у справі компетенцій УНК, перебрання опіки над українськими робітниками, бюджету УНК тощо. Треба подивляти німців, що вони серйозно вели ці вже несерйозні розмови. Але тому, що фронт підходив під Берлін, я мав уже досить цієї іграшки і поїхав з початком квітня на захід, до Ваймару, де відбув ще розмови з президентом Лівіцьким, д-ром Паньківським й іншими. По кількох днях я поїхав на південь до Авґсбургу, де в кількох селах, у повіті Кауфбойрену (Ауфкірх, Бльонгофен й ін.) були призначені мешкання для більшої кількості українців.

Тут 17 квітня я розв'язав УЦК, а решту його майна передав Громадському комітетові під головуванням Василя Мудрого. Кілька днів пізніше я виїхав до Форарльбергу. По дорозі вступив до представника Міжнародного Червоного Хреста в Німеччині, з яким УЦК мав зв'язки ще з Кракова, Львова й Берліну (ми користалися допомогою цієї організації). Я прохав опіку-

ватися українськими утікачами, які залишилися в Німеччині. Зі страхом я довідався про важке правне становище утікачів, зокрема підсоветських громадян. «Лише з американцями може те говорити», — сказав представник Міжнародного Червоного Хреста. Але це вже не був мій обов'язок.

Кінець війни застав мене в селі Шварцаху в Форарльбергу, де я жив у гостинному домі моїх друзів Романа і Марії Голодів.

Проблеми української науки. «Інтер арма сілент музе»! Моя особиста наукова праця була в воєнні роки майже ніяка: кілька статей, кілька карт, нове видання «Географії України» — і це все. Натомість я докладав зусиль, щоб допомогти українській науці: фактично її носіям-науковцям, бо про наукову продукцію на території Генеральної Губернії годі було говорити.

У «старій» Генеральній Губернії постало при УЦК об'єднання праці науковців. Кілька науковців дістало працю при Українському видавництві, багато більше одержувало гонорари за праці (яких ми переважно не друкували), рецензії тощо. На мої особисті інтервенції у Франка вдалося виклопотати дозвіл на заснування Інституту українознавства в Кракові. Це мала бути науково-дослідна установа, фінансована урядом Генеральної Губернії, з публікаціями, постійними працівниками. Статут інституту, його персональний склад (я мусів бути його директором), бюджет, а навіть будинок були готові, але війна з СРСР відсунула реалізацію цих плянів.

У Львові німецька влада восени 1941 року не дозволила відновити працю Наукового Товариства ім. Шевченка. Його мав заступити плянований Інститут українознавства, тепер під назвою «Інститут ім. Шевченка у Львові». Восени 1942 року появився навіть декрет генерал-губернатора про його створення, але на виразний опір Берліну він не міг діяти. Наші науковці працювали частинно у високих школах Львова (які мали назву Державних фахових курсів), в Українському видавництві, частинно при колишніх музеях і бібліотеці НТШ. Матеріальну допомогу давав науковцям «Науковий фонд», що його очолював проф. В. Сімович: деяка допомога приходила з мого диспозиційного фонду. Наукове Товариство ім. Шевченка виявляло

деяку напівлегальну діяльність: відбувало засідання своїх секцій з доповідями. Діяло також «Українське об'єднання праці наукових робітників». Назовні науковці виявляли свою творчість доповідями, науково-публіцистичними статтями (в журналі «Наші дні»); з наукових творів появилися «Княжий Галич» Я. Пастернака, моя «Географія» (2 видання) і (ще 1941 року) «Історія Холмщини і Підляшшя» М. Кордуби. На наукові видання влада не давала паперу, а цензура дозволу.

Багато більше свободи розвитку мали українські наукові установи і високі школи в Берліні (Український науковий інститут) і в Чехах; я був з ними у зв'язках і де в чому їм допомагав. Український технічно-господарський інститут у Подебрадах (я високо цінував його педагогічну працю, яка була корисна для західноукраїнських земель, а не лише для еміграції) міг поширити свою діяльність на Генеральну Губернію і (це важливіше) дістав дозвіл на пересилання грошей від своїх учнів з Генеральної Губернії.

Чимало уваги я присвятив Українському вільному університетові в Празі, як нашій єдиній вільній високій школі. Я був з 1940 року його звичайним професором географії. УВУ гуртував близько двадцятьох професорів і доцентів (їх число збільшилося в 1943—44 роках на кількох професорів київських високих шкіл, які опинилися на еміграції в Чехах), у ньому могли студіювати і дістати докторські титули абсолюенти польських високих шкіл (головне львівських). Дивне було, що УВУ діяв далі в Чехах, хоча німці замкнули всі чеські високі школи, і діставав постійну субвенцію від уряду «Протекторат Чех і Морав». Але в УВУ не все було гаразд: деякі професори не мали відповідних наукових кваліфікацій і не знали академічних форм та поведінки, було багато інтриг, а навіть скарг до чужої влади, замало наукової діяльності й зв'язку з потребами рідних земель. Ці вади були й причиною, що німецька влада вирішила розв'язати УВУ. Мої заходи перед куратором слов'янських установ у Протектораті (тим самим і УВУ) проф. Гансом Йоахімом Ваером (я його знав ще з довоєнних часів) і перед німецькою поліцією допомогли відсунути цю загрозу під умовою, що я подбаю, щоб в УВУ панував правопорядок, а рек-

тором став поважний учений, який був би також професором неукраїнської високої школи. Санація УВУ відбулася швидко, і ректором став проф. Олександр Колесса, довголітній професор Львівського, Празького Карлового і Українського вільного університетів; фінансові справи перейшли до незалежної від сенату кураторії з інж. А. Галькою на чолі. З фондів УЦК УВУ діставав постійно субвенцію в такій самій висоті, як від міністерства освіти «Протекторату». Я часто відвідував УВУ і завжди йому допомагав.

На жаль, не вдалося вивезти майно українських наукових установ на еміграції. Такі можливості я пропонував (приміщення в одному з замків у Баварії) з початком 1945 року, але проф. Мірчук евакувався до Ляйпцігу (бібліотека залишилася в Берліні), пражани вірили, що під чеською опікою — «якось то буде». Пізніше хотіли вивезти майно, але вже було пізно.

НА ЕМІГРАЦІЇ В НІМЕЧЧИНІ

1945—47 роки. З розв'язанням УЦК і закінченням війни впав з мене тягар відповідальності за громадське життя на частині українських земель, і я став вільною людиною. Але лише умовно. Для всіх нас на еміграції в Німеччині й Австрії з приходом західних альянтів прийшли і тривожні дні: наша дальша доля стояла під знаком запиту, зависло марево примусової репатріації тих, які до вересня 1939 року були радянськими громадянами, над деякими — видача в руки більшовиків. До цієї останньої категорії належав і я. Мені більшовики причіпили (і не більшовики) марку одного з головних коляборантів з німцями і співвідповідального за їх злочинну поведінку, я відповідав за постання дивізії; польський екзильний уряд у Лондоні вважав мене за зрадника, як польського громадянина, який співпрацював з ворогом Польщі. У цих умовах мені довелося жити в затишку, на селі у Форарльбергу.

Але таке спокійне, «затишне» життя не для мене: мене манив поворот до науки, а не менше проблема організації української науки на еміграції. Я працював деякий час у невеликих, але не знищених у час війни географічних інститутах в Інсбруку, а згодом в Ерлянгені, установив зв'язки з німецькими географами, зокрема в Мюнхені. Рівночасно я збирав інформації про долю УВУ. Виявилось, що на протилежність до УТПІ, який виїхав як організована група і оформився в Баварії вже влітку 1945 року, професура УВУ розбрелася: деякі залишилися в Празі (і були здебільша знищені більшовиками), деякі переїхали до Баварії, до різних місцевин і в різний час. Мені вдалося нав'язати з мого екзилу в Шварцаху зв'язок з ректором УВУ проф. А. Яковлевим, який жив тимчасово в Баварії, та з проф. В. Щербаківським, на якого як старшого декана впав обов'язок виконувати функції ректора; він жив у Мюнхені і в Авгсбурзі. Десь у вересні я повернувся з Форарльбергу до «мого» села на Авгсбуржчині Франкенгофену і відвідав Мюнхен, де відбув з кількома колегами нараду в справі відновлення діяльності УВУ і вироблення плану організації української науки на еміграції. На той час існувало кілька проектів: пропозиція проф. А. Яковлева — відновити діяльність Українського наукового комітету; проект створити вільну асоціацію українських вчених під назвою Українська вільна академія наук (УВАН), врешті — мій проект, що появився як циклоstileве видання під назвою «Сучасні проблеми української науки» (з деякими змінами під псевдонімом Антін Корнівський — «Питання української еміграції в Європі», Мюнхен, 1946). У цьому проекті я звертав увагу на відновлення існуючих до війни установ — Наукового Товариства ім. Шевченка та Мазепинсько-Могилянської Академії наук, що постала 1937 року на еміграції постановою екзильного уряду Української Народної Республіки. Участь у цих розмовах я мусів припинити з незалежних від мене причин. Президія сильної в Мюнхені установи — «Ліги політичних в'язнів», складеної переважно з колишніх в'язнів німецьких концентраційних таборів і опанована групою Бандери, внесла на руки проф. Щербаківського гострий протест проти моєї участі в українському науковому житті, як німецького коляборанта і

особи морально деклясованої. З перспективи часу я з усмішкою дивлюся на цей акт людей, які тісно співпрацювали на відтинку політики з різними німецькими установами аж до літа 1941 року (а деякі відновили цю співпрацю з весни 1944 року).

Правда, проф. Щербаківський дав панам з ліги гідну відповідь, а незабаром виступила на мою оборону організація політичних в'язнів радянських концентраційних таборів, але... ґрунт у Мюнхені був гарячий, і я повернув на село та взявся за два діла: впорядкування архіву УЦК, який вдалося зберегти, і писання історії УЦК та опрацювання докладного плану збирання по таборах переміщених осіб, в яких жила українська маса, демографічних й інших матеріалів з різних частин наших земель. Деякі спроби цих дослідів я вже зробив за допомогою кількох знайомих. Але час від часу я все таки їздив до Мюнхену і слідкував за долею УВУ. УВУ відновив свою діяльність, і я знову допоміг йому фінансово: з засобів Українського видавництва (я був далі головою надзірної ради і головним пайовиком) УВУ дістало 10 000 марок, що було на той час не малою сумою. Функції ректора виконував проф. Щербаківський (його згодом обрано ректором), до організації УВУ чимало спричинився проф. Мірчук. Я допоміг УВУ також кваліфікованими силами: на моє прохання деякий час вели адміністрацію й господарство УВУ мої приятелі: інж. Голод та інж. Тарнавський. Часами я мав в УВУ доповіді.

Мені було нудно на селі, і в лютому 1946 року я відвідав кількох моїх знайомих, серед них д-ра Паньківського, який жив у таборі в Оффенбаху, близько Франкурту. Донос одного українця до американської поліції про моє перебування в таборі спричинив наказ арештувати мене. Але мене в таборі не знайшли, а д-ра Паньківського, якого арештували, випустили по двох днях. Кілька тижнів перебував я під крилами моїх знайомих у Бамбергу (за протекцією о. д-ра І. Назарка в монастирі), згодом у Мюнхені (у моїх друзів Добрянського і Полянського). А коли виявилось, що в «моїх» селах спокійно, я повернувся до Франкенгофу. Це не було розумно: більшовики вимагали моєї видачі, і я повинен був (і міг) під іншим прізвиськом

перечекати спокійно бурхливі часи, далеко від українців, над Райном. Але мене тягнуло до своїх.

На селі я повернувся до праці над історією УЦК і саме писав про свій меморіал до Гітлера (з червня 1941 року), коли (новий донос!) з'явилася у мене американська поліція, арештувала мене і перевезла до Меммінгену. Перспективи не були світлі — мене могли видати більшовикам. Американська поліція доручила мені відповісти на письмі на низку запитів. Вони стосувалися моєї співпраці з німцями, з ген. Шандруком, а між іншим був такий кульмінаційний пункт: «Хто, крім вас, ухвалював у Генеральній Губернії смертні вироки на українців?» Це мене де-що розвеселило. Я написав довгий еляборат, в якому з'ясував суть моєї праці в УЦК і ролю дивізії і я вдруге мав щастя (як у 1939 році). Мої приятелі — Шлемкевич, Голод, Тарнавський, Добрянський, д-р Тимотей Мацьків й ін. — швидко прийшли з допомогою: прохали д-ра Степана Витвицького, щоб перебрав мою оборону, на що він погодився. Д-р Витвицький представив мою ролю так само, як і я. Мене по шістьох тижнях випустили на волю. Мабуть, я маю право з того часу належати до одної з організацій українських політичних в'язнів?

Після цього випадку, який закінчився щасливо, моє становище змінилося. Мене виправдали чужинці, і автоматично я був виправданий деякими українськими колами, а деякими — з конечности толерований. Не один із знайомих з давніх часів, хто досі старався мене не бачити, тепер мені сердечно стискав руку. Ректорат УВУ, який після мого арешту зголосив до уряду праці, що я не працюю в УВУ («все для добра УВУ»), пригорнув мене з відкритими руками. Але це лише на маргінесі — ми в більшості лише слабі люди... Тепер я чимраз довше перебував у Мюнхені, провадив лекції і семінари в УВУ, докладав зусиль до його реорганізації, став членом сенату, посилив збирання демографічних матеріалів при допомозі своїх студентів.

У політичному і суто громадському житті я майже не брав участі. Я не був причасний до організації Української Національної Ради, хоча брав деякий час участь у працях Українського національно-державного союзу. Я поринув тепер у справи, пов'язані з організацією українського наукового життя й у

свою особисту наукову роботу. Моє життя плинуло тепер іншим, відносно спокійним, але інтенсивним річищем. Я знайшов товаришку мого життя, з якою ми гармонійно живемо і працюємо. Незабаром я покинув зовсім село і перебував постійно в Мюнхені. На вікенди виїздив до Міттенвальду, де ми обоє мандрували і трохи працювали; часто товаришував нам Іван Максимович Кошелівець, з яким ми щиро здружилися.

Відновлення Наукового Товариства ім. Шевченка. Свої заходи в справах організації української науки я відновив у кінці 1946 року. На той час число українських високих шкіл на еміграції (всі в Баварії) збільшилося вже до 6 і діяло кілька наукових організацій, серед них найважливіша УВАН, яка вважала себе центром наукової роботи усїєї еміграції. Їх науково-видавнича діяльність (не рахую тут циклостильних видань) була мінімальна. На жаль, не відновлено діяльності Українського наукового комітету, який до війни об'єднував українські наукові асоціації на еміграції й на Західній Україні та мав уже деяке міжнародне визнання; це була вина ректорів УВУ, які статутowo очолювали Український науковий комітет.

Ще 1946 року до мене звернувся уряд УНР з проханням відновити діяльність Мазепинсько-Могилянської академії. Розмови з численними колегами лише підтвердили мою думку, що відновлення академії майже не має прихильників, бо вона існувала тільки короткий час, не змогла себе ще виявити й була мало znana серед українського громадянства. Разом з цим я знайшов підтвердження іншої концепції: відновлення діяльності найстарішого українського наукового товариства — НТШ. За відновлення НТШ промовляло: 1) НТШ найстаріша українська наукова установа, яка об'єднувала впродовж багатьох років всіх українських учених; 2) воно широко відоме не тільки серед усього українства, а й серед чужинців; багато чужинецьких учених було й є дійсними членами НТШ, у численних наукових бібліотеках є видання НТШ; 3) на еміграції опинилася більшість Виділу НТШ з головою І. Раковським на чолі та переважна кількість членів. Мої думки знайшли підтримку майже всього членства НТШ, з яким я контактувався особисто або листовно.

Зокрема ініціативу відновлення Товариства підтримали його голова проф. Раковський, який перебував у той час в Австрії, та інші члени Виділу, які опинилися в Німеччині (д-р І. Витанович, інж. А. Мілянч, д-р Є. Ю. Пеленський, д-р Є. Храпливий; тільки один член Виділу залишився в Галичині), проф. Кузеля, проф. Р. Смаль-Стоцький, проф. Я. Пастернак, проф. Ю. Полянський, проф. М. Чубатий, який на той час перебував в Америці, проф. І. Мірчук, д-р М. Шлемкевич, проф. Ю. Павликовський й інші. Бажання гідно продовжувати багаторічні традиції та відкрити вступ у широкий світ, якому НТШ було відоме, і наявність великого числа дійсних і звичайних членів на еміграції — були тими ідейними і правними основами, що спричинилися до відновлення Товариства.

Воно відбулося на загальних зборах, що їх скликала на 30. 3. 1947 у Мюнхені ініціативна група з проф. Зеноном Кузелею, найстарішим (з 1909) побіч проф. Раковського, дійсним членом НТШ. На загальних зборах були представлені 52 члени НТШ (33 присутніх і 19 уповноважених; 29 дійсних і 23 звичайних членів), що й свідчило про правильність ідеї відновлення Товариства. З перспективи 23 років згадую день 30. 3. 1947 року з деяким зворушенням і гордістю. Це ж з'їхалися члени найстарішої української наукової установи не в місці заснування Товариства — у Львові, не у власному будинку з багатими музеями, кабінетами й величезною бібліотекою, але у чужому напівзруйнованому місті, у бідному приміщенні. Вони приїхали з усіх закутків Німеччини, переважно з скитальських таборів. Попри це настрої був піднесений, бо ми були переконані, що творимо велику справу.

З перспективи часу думаю, що ми зробили добре, відновивши наше Товариство. Об'єктивним доказом цього може бути й оцінка нашого національного ворога — російських більшовиків. Це ж після нашого з'їзду в Берхтесгадені у вересні 1948 року, присвяченого вшануванню пам'яті патрона Товариства — Тараса Шевченка, радянське радіо говорило про учасників з'їзду як про негідників, які наслідилися стати під прапор Шевченка. Багато років на Радянській Україні не згадували про працю НТШ на еміграції: воно ж офіційно перестало існувати 1939 чи

1940 року. За останні роки вже згадується про нас як т. зв. «Наукове Товариство ім. Шевченка». На маргінесі можна згадати, що НТШ це, на жаль, *єдина* українська культурна установа, яка діяла впродовж багатьох років на рідних землях і діє далі на еміграції. З великою шкодою для українства не відновлено на еміграції діяльності товариства «Просвіти», яке могло стати завдяки своїм традиціям культурно-освітнім осередком для всієї української діаспори — її «міністерством освіти». Не відновлено діяльності товариств «Рідна школа», найстарішого українського щоденника «Діло» тощо. Натомість відновлено діяльність молодіжної організації — Пласт (1945). Далеко пізніше (1959—60) відновлено діяльність Наукового богословського товариства.

На загальних зборах головою НТШ обрано попереднього голову — проф. І. Раковського, його заступником проф. З. Кузельо (з 1949 року — голова), генеральним секретарем мене; членами Виділу професорів: о. В. Лабу, Ю. Павликовського, Є. Храпливого, М. Чубатого, В. Щербаківського, згодом кооптовано ще проф. Я. Падоха. Організаційно-наукова праця скупчилася в генеральному секретаріаті, наукова — в трьох традиційних секціях (Історично-Філософській, Філологічній і Математично-Природописно-Лікарській).

На загальних зборах визначено після мого реферату напрями наукової праці НТШ й найдоцільніші організаційні форми в умовах діаспори. Ось висловлені тоді мої думки («Сьогодні і минуле», ч. 1948).

«І завдання української науки й форми організації українського наукового світу мусять випливати із безпосереднього зв'язку з життям. В сьогоднішніх трагічних для нашої нації часах український учений повинен в першу чергу займатися не цими проблемами, які йому особисто *любі й милі*, але цими, які сьогодні зв'язані з *потребами нації*. Серед сотень проблем повинен український учений присвятити свій труд в першу чергу тим, на розв'язку яких жеде нація і сучасне життя. З другого боку, є сотні проблем, розв'язка яких не є строго актуальна й які зовсім спокійно можна оголосити в майбутності. Не перечимо тут засаді свободи науки, але вимагаємо від українського уче-

ного, щоб його творчі зусилля були в першу чергу зв'язані з проблемами народу. З другого боку якщо українська наука звертається до суспільности з вимогою допомоги, то ця вимога оправдана тоді, коли наша наука також допомагає нації й не стоїть здалека від її життєвих потреб. Очевидна річ — вийняток творять високоякісні твори та праці з тих ділянок науки, які не можуть мати безпосереднього зв'язку з актуальним політичним життям. Для розв'язки зокрема актуальних питань найкраще потворити в рамках наших наукових установ окремі клітини (інститути)».

І сьогодні я не змінив моєї думки про завдання української науки.

НТШ у 1947—50 рр. Це — напрями, але дійсність, у якій треба було їх реалізувати, була сувора. Ми не мали ні приміщення, ні бібліотеки, ні фінансових засобів; ми мали лише науковців, які серед матеріяльних злиднів і в розпорощенні хотіли працювати.

Нам удалося незабаром організувати верстат праці, хоч як він був скромний. Ми знайшли одну, згодом дві кімнати (розміри 5×2,5 м) у німецькій школі, в якій уже примістився УВУ, влаштували канцелярію з двома, згодом трьома платними силами. Ліквідатори Українського видавництва (Краків—Львів) пожертвували для НТШ цінну бібліотеку, вивезену з рідних земель, і прийшли з першою фінансовою допомогою. Невдовзі своїй науковій установі допомогло громадянство грошовими жертвами, зокрема Об'єднання українських приватних підприємців, українська кооперація, управи українських таборів та Центральне представництво української еміграції.

Ми значно збільшили число наших членів, зокрема ученими з центральних і східних земель, що з ними не мали так довгого зв'язку. Праця Товариства відбувалася не тільки в рамках секцій і низки комісій, але також інститутів (їх не було до війни), які мали служити точно окресленим цілям і розробляти ряд актуальних проблем: Енциклопедії Українознавства, Національних дослідів та ін. У зв'язку з розпорощенням членства та навіть членів Виділу й Президії (проф. Раковський жив пере-

важно в Австрії, з 1948 року виїхав до ЗДА, проф. Кузеля перебував постійно у Фюрті) організація роботи припала насамперед на мене як генерального секретаря.

Побіч засідань поодиноких секцій і комісій, на яких читалися реферати членів, відбувалися спільні засідання секцій та наукові з'їзди: у Міттенвальді (15—18. 9. 1947) і Берхтесгадені (5—7. 9. 1948). Ці останні мали чимале значення, бо, крім доповідей для всього членства й гостей, їх використовувано для зібрань секцій, комісій та інститутів і для обговорення актуальних питань. Гостинність таборових управ і гарна гірська природа немало спричинилися до ближчого знайомства членства і обміну думками, що при їхньому розпорощенні мало велике значення.

Вже за кілька місяців після відновлення діяльності НТШ ми віддали до друку перші праці Товариства. У зв'язку із зміненими умовами ми устійнили такі серійні видання: репрезентативне й найбільш відоме видання Товариства — «Записки НТШ», які охоплювали тепер усі праці секцій, комісій і інститутів, що доти виходили в різного роду публікаціях НТШ; журнал українознавства «Сьогочасне й минуле», «Хроніка НТШ». До цих трьох серій, які виходили на рідних землях, ми розпочали нову — «Бібліотеку українознавства» — підручні книжки з різних ділянок українознавства. До позасерійних видань належала головне Енциклопедія Українознавства. За деякий час перестав виходити журнал «Сьогочасне й минуле» (вийшло 3 чисел) як через брак фондів, так і редактора, натомість стали появлятися чужомовні резюме прочитаних доповідей — «Proceeding's» або ж «Resumés». За 1948—49 роки НТШ випустило 87 аркушів друку, тобто в середньому 43,5 аркуша на рік, або значно більше, ніж за останні роки на батьківщині (30 аркушів друку щороку).

До моїх обов'язків належало ще ведення Інституту національних дослідів. Його завданням у той час було збирання матеріалів щодо національних відносин Галичини до 1939 року. Результатом цієї праці була пізніше поява моєї «Етнічної карти Південно-західної України (Галичина)».

Плян праці над «Енциклопедією Українознавства» (ЕУ) постав ще до відновлення НТШ. У червні 1947 року оформився Інститут Енциклопедії під проводом проф. З. Кузелі. Тому що конкретна робота над «ЕУ» не посувалася вперед, я мусів літом 1948 року стати одним з двох її головних редакторів і взяти на себе більшість роботи. Я зробив це нерадо, бо нові обов'язки забірали стільки часу, що праця Інституту національних дослідів відійшла на другий план і майже не було можливості вести особисту наукову роботу.

Влітку 1948 року виникла в НТШ фінансова криза наслідком зміни німецької валюти, коли фонди НТШ були сильно знижені, а потім значну суму забльоквано, а далі — зменшення жертвенности через загальну фінансову скруту. Наша видавнича робота, зокрема праця над «ЕУ», зазнала б перерви, а, може, й зриву, якби в цей критичний час не прийшов нам з допомогою апостольський візитатор для українців у Західній Європі єпископ Іван Бучко, який виклопотав для НТШ більшу одноразову допомогу від секретаря Конгрегації для Східньої Церкви кардинала С. Тіссерана, й пізніше був щедрим меценатом нашого Товариства. Як вислід вдячності НТШ на своїх загальних зборах 9. 4. 1949 іменувало Кир Івана Бучка почесним членом НТШ.

«Енциклопедія Українознавства». З 1948 року донині найбільше зусиль НТШ спрямовано на працю над «ЕУ».

З самого початку були ясні напрями праці «ЕУ» і план її виконання (вони були дискутовані на з'їзді в Берхтесгадені і з'ясовані в передньому слові до 1 тому «ЕУ» у червні 1949). Наша «ЕУ» мала містити лише українознавчий матеріал і поділитися на 2 частини — загальну («ЕУ 1»), тобто підручник українознавства, і спеціальну — словникову. Уже тоді думалося про чужомовне видання «ЕУ». Під час нашого перебування в Німеччині — перед виїздом більшості з нас на місця нового постійного поселення — ми хотіли реалізувати видання «ЕУ 1». Тому мусіли поспішати.

Працю над «ЕУ» уможлиблював факт, що більшість українських науковців зібралася в Баварії та що серед них були

знавці майже всіх ділянок українознавства, які могли дати цінні статті навіть при малих бібліотечних фондах (до речі, більшість з них вивезла з собою деякі книжки й записки з своєї спеціальности, звичайно й рукописи). Однак статті поодиноких авторів, відредаговані редакторами відділів, ми посилали ще на рецензії знавцям з даної ділянки науки, і вони були ще вдруге або й утретє редаговані. Інтенсивну й швидку працю над «ЕУ» уможливлено й те, що ми могли в редакційному бюрі дати постійну платну працю 6—8 особам, а авторам і редакторам виплачувати гонорари. Хоч вони були малі, все таки вони мали значення при тодішній матеріальній скруті. Додаймо врешті, що в умовах еміграційного життя наші співробітники мали досить багато вільного часу. Та ще важливішу роллю відігравав запал українських учених, які охоче перематали злидні еміграційного життя й включилися у спільну працю.

Велике значення мав факт, що навколо праці над «ЕУ» вдалося нам скупчити майже всіх наших науковців і ряд визначних громадян зі всіх українських земель і з обох еміграцій.

Працю над «ЕУ 1» очолювали як головні редактори В. Кубійович і проф. З. Кузеля. До складу Редакційної колегії входили проф. Є. Гловінський, проф. Р. Димінський, проф. Н. Полонська-Василенко, проф. Ю. Шерех (Шевельов); секретарем була С. Янів; карти і діаграми — роботи М. Кулицького. Як редактори відділів чи підвідділів взяли участь 21, як автори статей — 120 науковців і фахівців. Близько $\frac{1}{3}$ з них за цей час відійшли від нас назавжди. Видавничу справу взяло на себе пластова видавництво «Молоде життя» на чолі з д-ром А. Фіголем; «ЕУ 1» друкувалася в Нюрнберзі.

У процесі розгортання роботи довелося збільшити об'єм «ЕУ 1» з двох томів на три, тобто з 800 на 1 230 сторінок друку. Перший зошит «ЕУ» появилася в половині 1949 року, тобто за рік після початку праці; робота над рукописом була закінчена в середині 1951 року, а рік пізніше появилася третій том. У той час головна редакція перебувала вже в Сарселі.

Шукання осідку НТШ. Ми вже кілька разів згадували про виїзд нашого членства за океан. На день других загальних збо-

рів НТШ на еміграції (9. 4. 1949) вже $\frac{1}{3}$ членства і приблизно таке число співробітників «ЕУ» були за океаном, рік пізніше — половина, і вплив тривав далі. Тому вже з 1949 року розпочалося шукання постійного осідку нашого Товариства, а також Редакції «ЕУ», без чого не було можливе продовжувати її праці. Покищо ми творили відділи НТШ в місцях скупчення наших членів: вже у вересні 1947 року в ЗДА (Американський Відділ НТШ очолював проф. Микола Чубатий), а далі в Нідерляндах (тривав лише в 1949—51 рр.), Канаді (1949), Австралії (1950). Але це не вирішувало проблеми централі.

Шукання осідку НТШ в'язалося з мою особистою долею: чи нам залишитися в Німеччині, чи емігрувати на власну руку, чи теж в'язати свою долю далі з НТШ. Логічно було залишитися в Німеччині, де я вже мав зв'язки з німецькими географами, дістав кілька пропозицій праці в різних німецьких інститутах дослідів Східньої Європи і міг легко відновити моє «веніям легенді» у Мюнхенському університеті, а з часом дістати катедру (ще в 1960 році переговорювали зі мною в справі перебрання катедри географії Східньої Європи у Вільному університеті в Берліні). Залишаючись у Німеччині, я працював би в моїй улюбленій ділянці науки, жив би нормальним життям ученого, а рівночасно міг би дещо зробити й для української справи: писати на українські теми й утримувати зв'язки з УВУ; навіть НТШ «якось» животіло б. Можна б згадати, що я мав змогу зробити й політичну «кар'єру»: 1950 року звернулися до мене представники всіх політичних партій, які входили в склад Української Національної Ради, та президент А. Лівіцький, щоб я очолив після димісії Ісаака Мазепи Виконавчий орган УНРади. З почесної для мене пропозиції я не скористався.

Я зробив інший вибір. Мене вабило продовжувати розпочате діло — будувати український верстат праці, зокрема перейти до видання другої — газлової частини «ЕУ». А цього в той час не можна було робити в Німеччині, бо з неї наша еміграція масово виїздила за океан. Інформації зі ЗДА і Канади виявляли, що там творення тривкого верстату наукової праці з кількома платними працівниками і продовження праці над «ЕУ» не є можливе; майже всі науковці, які поїхали за океан, мусіли стати

до фізичної праці. Залишилася можливість шукати місце осідку в Західній Європі, але далі від більшовиків; туди переїхав би дехто з тих, що вже були розпочали оформлення на виїзд за океан. Шукати притулку для НТШ в Західній Європі можна було лише при допомозі владики Івана Бучка. Як місце осідку треба було брати до уваги ті осередки, в яких уже існували українські культурні і наукові установи. Це міг бути Лювен у Бельгії, в якому був український студентський дім, Кулемборг у Нідерляндах з українською католицькою духовною семінарією або Париж.

У ФРАНЦІЇ

Перші роки. Владика Бучко був за Париж, можливо, під впливом свого енергійного і меткого генерального вікарія у Франції о. мітрата Якова Перрідона. Владика Бучко знову виклопав від Конгрегації Східної Церкви допомогу на купівлю будинку для приміщення НТШ та обіцянку постійної субвенції для нього. Інж. Андрій Файгель, який жив під Парижем, підшукав підходящий об'єкт у Сарселі, містечку — віддаленому на 17 км на північ від центру Парижу, з догідною комунікацією до столиці. Він і заходився коло відновлення цього старого, запущеного будинку і садиби. Улітку 1950 року проф. Олександр Кульчицький (він жив у минулому кілька років у Парижі) і я поїхали до Парижу й Сарселю і були назагал вдоволені нашою майбутньою садибою. О. Перрідон і проф. Ілько Борщак виеднали у французької влади дозвіл на наш переїзд до Франції.

З кого мала складатися наша група? З науковців, які репрезентували б головні ділянки українознавства і могли б рівночасно працювати в НТШ, «ЕУ» й Інституті заочного навчання (ІЗН), та з технічних сил; окрему групу становили працівники Комітету допомоги українським студентам (КОДУС), на чолі якого стояв проф. Кузеля. Всі ці особи були представлені владиці

Бучкові. Але деякі з науковців, які плянували поїхати до Сарселю (наприклад, проф. Олександр Оглоблин, проф. Юрій Шевельов, проф. Лев Окіншевич, д-р М. Кулицький), змінили свою думку й поїхали до ЗДА. Це зменшило вартість нашої групи, але було й щастям, як виявилось в майбутньому. Де ми їх примістили б?

Остаточно 1951 року переїхала наша група в двох етапах до Сарселю. Вона складалася з проф. Кузеля з дружиною і групою КОДУС-у (три особи), літературознавців — проф. Миколи Глобенка-Оглоблина (з дружиною Серафимою) й Івана Кошелівця, мовознавця проф. Олексі Горбача (з дружиною Галею), психологів — проф. О. Кульчицького (з дружиною) і проф. Янева (з дружиною Софією), Дарії Сіак і мене — разом 16 осіб. Серед нас не було історика, але двоє істориків — проф. Ілько Борщак і проф. Олександр Шульгин (обидва дійсні члени НТШ) жили в Парижі. Наша група швидко зменшилася: побачивши невідрадні умови і брак перспектив на майбутнє молодші колеги д-р Горбач з дружиною і Кошелівець повернулися до Мюнхену (але залишилися з нами у зв'язках, зокрема Іван Кошелівець, який за деякий час приїхав до Сарселю вдруге на кілька місяців, далі є нашим постійним співробітником і літературним редактором «ЕУ»), а проф. Кузеля приїхав уже хворий і в праці НТШ не був майже помічний; він скоро й помер (на весні 1952 року). За деякий час наступили дальші зміни в гурті сарсельців: група КОДУС-у зменшилася до одної особи — проф. Теодосія Волошина (мій шкільний колега), який уже двадцять років виконує обов'язки секретаря цієї установи. Натомість до НТШ прийшов Петро Поліщук (тепер доктор, працівник Інституту Юнга в Цюріху), який керував нашою канцелярією, та д-р Василь Маркусь знавець Закарпаття і правник (тепер професор університету в Чикаго).

Наше життя в Сарселі не було легке: нас було мало, праці було багато, а фінансова база була більше ніж скромна. Дотація з Риму була невелика, а коли владика Бучко перестав бути апостольським адміністратором для українців у Франції — зовсім висохла. Ми жили з невеликих пожертв громадянства та передплат на словникову енциклопедію українознавства («ЕУ 2»). Не-

великий прибуток давали гонорари за працю над англomовним виданням енциклопедії українознавства («АЕУ»).

У Сарселі існувало кілька установ, хоча в них були частинно ті самі люди: НТШ в Європі, центральна всяго НТШ, Історично-Філософська Секція, Головна редакція «ЕУ», ІЗН, КОДУС і Делегатура УВУ. Головою Європейського НТШ (ми його організували на весні 1953 року) був я, його секретарем проф. Янів (він був і секретарем Історично-Філософської Секції і редактором її видань), ми вели скромну, але доволі поважну видавничу діяльність (видання Історично-Філософської Секції — «Записки» і резюме доповідей чужими мовами, т. зв. Просідінгс, тощо). Після перебудови 1955 року відділів НТШ на крайові НТШ, об'єднані Головною радою НТШ, я був її генеральним секретарем. Але основною працею — і джерелом доходів — Сарселю було видання «ЕУ 2», над якою ми почали працю 1953 року, перший зошит її появився з початком 1955. Треба ще додати, що в будинку НТШ мала свій осідок центральної Української Християнської Руху під проводом проф. Янова.

Праці не бракувало. При слабкій людській і фінансовій базі ми не могли виконувати ролі українського культурного «посольства» у французькому світі. Щобільше — наша робота чимраз більше звужувалася до праці над «ЕУ 2».

Інститут Заочного Навчання при УВУ. З різних культурних установ, які примістилися в Сарселі, треба коротко згадати про Інститут заочного навчання (ІЗН), який постав 1948 року в Мюнхені з моєї ініціативи при співпраці проф. О. Кульчицького, проф. Я. Падоха, д-ра А. Фіголя, д-ра М. Шлемкевича; згодом з ним ближче пов'язалися інж. А. Мілянчик і проф. В. Янів. ІЗН був зв'язаний з УВУ, але мав повну автономію, свою професорську раду (9, згодом 10 осіб), кураторію (її очолював я), дирекцію (до 1953 року проф. Кульчицький, згодом проф. М. Глобенко; адміністративно-педагогічним секретарем у Сарселі була Д. Сі-як). Фінансовими справами відало Товариство прихильників ІЗН за посередництвом кураторії.

ІЗН мав бути заочною високою школою й уможливити студії тим українським розпорошеним студентам, які не мали змоги

студіювати безпосередньо у високих школах або які були студентами високих шкіл, але хотіли ще додатково студіювати якусь галузь українознавства. Студії в ІЗН мали тривати чотири роки, з тим, що перший рік студій був спільний для всіх — це була загальна українознавча підготовка, яка охоплювала цілість знань про всі ділянки українського життя. Закінчення цього т. зв. «*Studium Ucrainicum*» давало кваліфікації для культурно-освітньої праці після закінчення студій письмовим і усним іспитами. Навчання в ІЗН, які в інших заочних високих школах, — було влаштоване за допомогою скриптів і письмових відповідей. Професори перевіряли відповіді студентів і давали свої зауваження. Через ІЗН перейшло до 200 студентів, але закінчило студії ледве 19, а іспит склало 10. Крім студентів, були також передплатники скриптів. ІЗН видав разом 1614 сторінок скриптів.

Розбудувати спеціалізовані три відділи і студії, як було пляновано, не вдалося (вийшли деякі скрипти з гуманістичного відділу) як з фінансових причин, так і з браку відповідного числа студентів. У 1955—56 ІЗН перестав діяти. Можливо, що його працю міг би і сьогодні продовжувати УВУ.

Дальші роки. У перші роки життя в Сарселі я часто їздив до Мюнхену: був ще деякий час деканом філософічного факультету УВУ, у Мюнхені друкувалася «ЕУ 2» і містилася її адміністрація під керівництвом д-ра А. Фіголя. У Мюнхені я побачився знову з проф. Г. Кохом, на той час директором Східноєвропейського інституту. Ми часто зустрічалися і плянували видати «ЕУ» німецькою мовою. У розмовах виринула проблема, чи не було б доцільно перенести редакцію «ЕУ» і європейське НТШ назад до Німеччини і жити в симбіозі з Східноєвропейським інститутом. Покищо цих планів ми не реалізували, а передчасна смерть проф. Коха (1959) зробила їх нереальними.

Великим ударом для Сарселю, «ЕУ» і мене особисто була смерть Миколи Миколовича Глобенка на весні 1957 року. Він був моїм заступником на посту головного редактора «ЕУ 2» і найкращим співробітником. На час його відходу ми склали 8 зошит «ЕУ 2» і готувалися разом з Танасом Івановичом Фіголем до подорожі до ЗДА і Канади, щоб придбати фонди на даль-

шу працю над «ЕУ 2». Я зовсім серйозно думав, щоб після втрати Миколи Миколовича припинити видавання «ЕУ 2»: наш постійний гурток працівників «ЕУ 2» в Сарселі зменшився до чотирьох осіб! Але мене переконав Танас Іванович (він уже попереднього року підготовував ґрунт до нашої подорожі), щоб такі поїхати за океан. Ми відвідали на протязі кількох місяців 1957 і 1958 років кільканадцять українських скупчень, приєднали нових передплатників «ЕУ 2», дістали пожертви на нашу працю. Я відчув, як тепло приймає українське громадянство нашу працю і побачив реальні докази на це. Ця поміч — не лише матеріальна, але й моральна, стала причиною, що я й мої співробітники тягнемо енциклопедичний віз далі. Повороту вже немає...

Під час мого перебування в Америці я обговорив з проводом Українського Народного Союзу (зокрема з його головою Дмитром Галичином і ред. «Свободи» Антоном Драганом) справу «АЕУ», за видання якої взялася ця наша найстаріша і найбільш могутня організація на території Америки. виявилось, що «АЕУ» не може вже бути перекладом, як ми початково з ініціатором «АЕУ» д-ром Лужкою Мишугою думали, але повною переробкою українського видання. Ми вирішили, що першу загальну частину видамо в двох томах, і мені треба було врешті взятися інтенсивно за редакцію першого тому, у тому числі і моїх статей. Для закінчення цієї праці я поїхав 1963 року на 6 місяців знову за океан. Цього ж року восени появилася перший том «АЕУ». Під час тієї подорожі я знову об'їхав низку українських скупчень, головне в справах «ЕУ».

Що ж я маю ще більше писати, дорогий читачу, про мое життя? Я живу у Франції, але я з цією країною дуже мало зв'язаний. Під тягарем праці над обома «ЕУ» я мусів звести до мінімуму мої інші обов'язки й особисту працю. З ділянки географії й демографії, крім праці над етнічними відносинами Галичини і кількох розвідок, це лише численні статті з обсягу географії й споріднених наук в «ЕУ» і «АЕУ». Я звів до мінімуму свої обов'язки в НТШ і УВУ (їжджу час від часу читати лекції), я не є активний у громадському житті (але чи праця над обома енциклопедіями не є конкретною громадською роботою?). Я перестав бути генеральним секретарем Головної ради НТШ (з 1963),

на що вплинули також мої розходження з президентом Головної ради НТШ проф. Р. Смаль-Стоцьким і деякими її членами (ці розходження згодом ще більше загострилися). Європейське НТШ рідко виступає назовні (з'їзди, доповіді), ми концентруємо свою енергію, крім праці над «ЕУ», на видавничій діяльності (Історично-Філософічна Секція) та на збільшенні нашої підручної бібліотеки (бл. 15 000 томів).

Третину часу я є поза Сарселем. Часом це подорожі до Мюнхену, де далі друкуємо «ЕУ 2» і деякі наші видання, де є осередок праці Європейського НТШ, ми є складовою частиною «Спільноти праці для сприяння українській науці» і маємо приміщення в Домі української науки. Але багато більше часу я перебуваю в ЗДА і Канаді, як у справах «АЕУ», та і «ЕУ 2». Ці подорожі допомогли появі (саме тепер) другого тому «АЕУ». Через це й опізнилася праця над «ЕУ 2», об'єм якої збільшився з запланованих чотирьох томів на вісім.

Наші спільні з Танасом Івановичем Фіголем подорожі за океан (вони завжди дбайливо ним підготовані) і зустрічі з громадянством є основною фінансовою базою існування «ЕУ 2». Ще 1962 року постав у пластовому середовищі, яке завжди нам допомагало, постійний центральний Патронат акції—С, тобто акції допомоги Сарселеві (у дійсності — «ЕУ 2»). Його очолювала Кекілія Паліїв, а з 1966 року директор Євген Борис; сарсельський науковий осередок і «ЕУ 2» їм та іншим членам управи багато, багато завдячують. З 1963 року ми видаємо двічі на рік «Вісті з Сарселю» (редактор д-р Фіголь) з завданням інформувати наше громадянство про стан наукової праці в Сарселі, зокрема над «ЕУ 2» і «АЕУ», подавати списки жертводавців акції—С, інформувати про діяльність комітетів сприяння виданню «ЕУ», подаємо список дарованих книжок для бібліотеки.

З 1967 року кожнорічно відбуваються зустрічі-бенкети громадянства з членами редакційної колегії «ЕУ 2» — мною і д-ром Фіголем: 1967 року в Торонто й Едмонтоні, 1968 в Клівленді і Детройті, 1969 в Монреалі і тепер, восени 1970 року, — знову вибираюся за океан.

Під час подорожей і зустрічей я мав змогу говорити в ширших і вузких колах і розмовляти з поодинокими людьми про

проблеми української культури в діаспорі. На цю тему я писав кілька статей у журналі «Листи до приятелів» у 1963—64 роках. Дозвольте, дорогі читачі, повторити висновки моїх статей: «Без плекання духових і культурних цінностей ми не можемо продовжувати нашого існування на еміграції... і помогти країні. Ми робимо чимало в цих ділянках, але на невідповідному рівні... Ми зтікаємо від проблем, обнижуємо наш лет. Ми маємо слово „Україна” на устах, замало в серці, а ще менше творимо для вітчизни щось реального... Ми самовдоволені і самі собі кадімо. Ми, старші, робимо ряд посулень, які не можуть притягнути молодь до українства і виплекати в ній любов і посвяту для України... Пам’ятаймо в усіх наших посуненнях, що на нас дивляться десятки мільйонів братів на рідних землях, що вони дивляться на те, що ми робимо. Пам’ятаймо, що ми для них — велика надія... Постійна думка про край і поневолених братів може дати нам внутрішній побуд до творення конкретних діл для України і дозволить притягнути до ідейної праці людей з молодшого покоління...»

В обох статтях я порушив і церковну проблему. Мої критичні зауваження щодо ролі Української Католицької Церкви в ЗДА та більшості її духовенства викликала протести, інспіровані Філадельфійською консисторією, на що я знову відповів статтею «Ще про церковні справи» («Листи до приятелів», кн. 7-8, 1964). З перспективи часу думаю, що я зробив добре і спричинився до руху, який має на меті оздоровлення відносин у церковній ділянці в ЗДА.

З 70-літтям я дивлюся з деякою меланхолією на пройдений мною шлях. Кілька з накреслених мною задумів не вдалося реалізувати, або їх реалізовано пізно! З сумом бачу, як обнижується рівень нашої науки в т. зв. вільному світі (це стосується також і НТШ). Почуваю себе часто самотнім: кілька приятелів, з якими я дружньо співпрацював роками, відійшли: Роман Томич Голод, Микола Іванович Шлемкевич, Степан Олександрович Волинець, Кекилія Паліїв, Микола Кулицький...

Але через цей серпанок меланхолії й реального песимізму я завжди пам’ятаю заклик: «Vivere memento»! Я ще здоровий і пра-

цездатний. Маю перед собою конкретні завдання, які хотілося б реалізувати: докінчити «ЕУ 2» і видати том «Доповнень» до цього твору, видати другий том праці про національні відносини Галичини (а, може, і третій?), по змозі опрацювати другий том історії УЦК, видати або хоч започаткувати видання словникової енциклопедії українознавства англійською мовою, знайти тих, хто взявся б за друге, краще видання цілості «ЕУ»...

Дай Боже, щоб при Божій і нашого громадянства допомозі вдалося ці пляни здійснити. Хоч частинно!

ДОСЛІДИ НАД ПАСТУШИМ ЖИТТЯМ У ПІВНІЧНИХ КАРПАТАХ

Мої наукові дослідження й праці можна поділити на три основні групи: праці з антропогеографії Північних Карпат (зокрема над пастушим життям), синтетичні праці про географію України («Атлас України», «Географія України»), врешті, дослідження з демографії й статистики України. Окреме місце посідає праця над картами України (переважно з М. Кулицьким) та над «Енциклопедією Українознавства».

Приблизно десять літ праці я присвятив дослідженням пастушого життя у Північних Карпатах. Проблеми пастушого життя можна досліджувати з різних поглядів: економічного, агроботанічного, етнографії й фольклору, але й з географічного. Чому ці проблеми цікавлять географів?

Пастуше життя це сезонне заселення гірських пасовищ (полонин), пов'язане з випасом отар овець і кіз, рогатої худоби і коней. Постають літні сезонні оселі, часто досить віддалені від постійно заселених осель, що є причиною пастуших мандрівок з матірніх осель на полонини, з чого постає специфічний тип господарства. Дослідження цих решток номадизму в горах (у літературі вживають часом термін півномадизм, французьке — *Transhumance*) приваблюють географів, бо дають їм змогу обсервувати зв'язок пастушого життя з природою, низку географічних форм, які вже давно зникли в нижче положених районах, численні перехідні форми між постійним заселенням та перехід одних форм осель у другі.

Тому не дивно, що вже на початку 20 віку вели дослідження над пастушим життям в Альпах, а також у Піренеях, Центрально-

му масиві у Франції та Скандинавії. На Балканах досліджував тамашні дуже цікаві форми півномадизму визначний сербський географ Йован Цвіїч і його учні. У Карпатах, горах середнього типу, пастуше життя не приваблювало дослідників; зрештою, антропогеографічні студії в Карпатах були щойно в початках. Систематичні досліди над пастушим життям розпочав 1912 року мій професор Л. Савіцький. Він опрацював пастуше життя (у польській і чеській мовах вживається часто термін «салашництво» або «шаласництво» — від слова «салаш», «шалас» — назва господарства на полонині) на польсько-чеському пограниччі на Моравії і Тешинському Шлезьку та опублікував свої досліди 1919 року. Савіцький далі не провадив студій над пастушим життям, але зацікавив цією проблемою своїх учнів, між іншими і мене.

Досліди над пастушим життям я розпочав улітку 1921 року і провадив їх у терені з перервами до 1933 року. Уперше я зібрав матеріали до пастушого життя в невеликій групі Західніх Бескидів — Горцах. Це мало бути вступом до поважнішої праці в терені — у Горганах. З великою сумлінністю й акуратністю початківця мандрував я від одного шаласу до другого (вони в Горцах густо розкинені на невеликих, людиною вироблених середлісних «галях»), розмовляв з «бачами» (те саме, що по-українському ватаг, керівник полонинського господарства), зокрема старшими. Швидко пробігла на «галях» вістка, що якийсь молодий «пан» візитує (контролює) «шаласи», а разом з тим і підозріння, що все це робиться для податкових цілей. А старий бача Філяс під Турбачем (йому було понад 70 років, і він ще пам'ятав великого бачу — чарівника Булянду) сміявся з мене, що я за дівчатами по Горцах бігаю. Однак мені вдалося здобути довір'я більшості моїх співбесідників (я ночував завжди по стаях, давав невеликі подарунки — люльковий тютюн) і вияснити їм, що я вчуся на «професора» і мушу «термінувати» — написати про господарство і життя на галях. Цього самого і наступного року я зібрав матеріали — разом з іншими — до пастушого життя в Горганах. Перші невеликі причинки з них я опублікував у 1923 і 1924 роках.

Важливим етапом у моїх дослідках було постання, як я вже згадував, 1924 року Слов'янської комісії для досліджу пастушого життя в Карпатах і на Балканах, секретарем якої обрано мене. Улітку цього року під час мандрівки з д-ром Кралем по Карпатській Україні я вперше зацікавився побіжно з проблемами пастушого життя тієї частини Карпат і розпочав систематичні дослідження у верхів'ях ріки Сяну. З того часу розпочалася моя інтенсивна праця: довести до опрацювання пастушого життя в усіх Північних Карпатах. Улітку 1925 року і на весні 1926 року я опрацював пастуше життя Західних (Магурських) і Східних Бескидів на території Польщі (їх висліді опублікував у 1926 і 1927 роках), у 1928—33 роках на Словаччині (головне 1928—29), Закарпатті (головне 1930—31), Буковині (1931—32) і Мармароцині (1932—33).

Праця над пастушим життям ділилася на три етапи: вступні студії, праця в терені, опрацювання зібраних матеріалів і їх публікація.

На першому етапі треба було зацікавитися з літературою до даного терену і картографічними (цінні карти 1 : 75 000) та статистичними матеріалами. Я їх знайшов у бібліотеках і географічних інститутах у Кракові, Львові, Братіславі, Празі і Чернівцях. Значну допомогу перед початком праці в терені давали відповіді на анкетні листки, розіслані до сотень осіб у поодиноких селах, головне до учителів і (рідше) священників, на Словаччині також до нотарів. Вони були розіслані в Галичині секретаріатом Комісії для дослідів над пастушим життям, на Словаччині і Закарпатті Географічним інститутом Братіславського університету, Словацьким музейним товариством у Турчанському Мартіні (лише на Словаччині). На підставі відповідей (їх прислало біля 80 % осіб, до яких ми вислали анкети) можна було зорієнтуватися, в яких частинах Північних Карпат пастуше життя ще залишилося, в яких місцевинах воно недавно завмерло, пізнати його характер та дістати практичні вказівки, які особи могли б дати ближчі інформації про пастуше життя в даній місцевині. На підставі цього матеріалу я міг визначити терен і місцевини, які треба було відвідати. Найбільш допоміжними були матеріали анкет з Словаччини (разом з Пряшівщиною), Польського Бески-

ду, Лемківщини і Західньої Бойківщини, в яких пастуше життя становило лише острови. Зайве було слати запити на територію решти Східніх Карпат, де пастуше життя було розвинене на великих суцільних теренах.

Досліди в терені вимагали збирання матеріялів по селах і містечках, а також по всіх без винятку полонинах і майже по всіх стаях. У тереновій праці, завдяки рекомендації Польської Академії Наук у Кракові, Крайових урядів у Братиславі й Ужгороді й університету в Чернівцях, я не мав ніяких труднощів з боку урядових установ. Збирання матеріялів у долах — це були інформації в управліннях державних і приватних лісів, господарських інспекторатах (Чехо-Словачина), хліборобських урядах (Буковина, Мармарощина), які постачали деякий статистичний матеріял, давали до диспозиції лісові карти тощо.

Докладніші матеріяли я діставав від людей, які знали пастуші відносини та їх еволюцію, від власників і торгівців полонинами, купців-торгівців вівцями, власників бриндзарень тощо. Прийшовши до села, я негайно відвідував людину, від якої дістав відповідь на анкету, і прохав її запросити осіб, які найкраще знали пастуші відносини; деяких відвідував сам. Цим способом можна було зібрати також інформації про пастуше життя в минулому, зокрема в областях, в яких воно завмерло вже кількадесят років тому. На території, де під випасами були суцільні терени (наприклад, у Мармарощині) часто вистачало інформацій, зібраних по стаях.

Зрозуміле, що найбільше часу я присвятив збиранню матеріялів на полонинах (по-польськи «галях», по-словацьки «голях»). Інформації, зібрані в селах і від пастухів, я порівнював з іншими, щоб дістати вірну картину. Назагал я не мав більших труднощів у збиранні матеріялів. Деколи (зокрема про число тварин) треба було ставити питання посередньо, деколи відповіді давали радо, зокрема ватаги, які «вже бачили світ». Найкращий час для розмов був вечір; я завжди ночував по колибах разом з пастухами.

У перші роки своїх екскурсій я провадив досліди самотою, згодом часами брав когось до товариства, ще пізніше допомагали мені в праці студенти географії чи колишні студенти Кра-

віського і Чернівецького університетів. Найбільше я мандрував з своїм приятелем Кулицьким (Словаччина, Закарпаття), кількратно з колишнім учнем гімназії, а згодом студентом університету Мечиславом Клімашевським («Мецьом» — сьогодні визначний польський географ, ректор Краківського університету). На Буковині й Мармарощині багато допомагали мені студенти Іван Абрамюк та Микола Дарій, частинно і Юрій Гавалешка. Їх допомога була тим цінніша, що ми працювали частинно на румунській етнографічній території, а я румунської мови не знав. Чимало мандрівок по Словаччині й Закарпаттю я відбув з проф. Кральом. З інших товаришів моїх мандрівок треба б згадати Миколу Ковалюка (Гуцульщина) і Теодора Музичишина (Закарпаття).

У терені я (чи ми) працював швидко, навіть у негоду. Денно робили 25—30 км; від стаї до стаї йшли без відпочинку (зрештою, не до кожної вступали), відпочивали при розмовах з людьми і на ночівлях. Бували дні, коли треба було переходити через нецікавий для дослідів терен, тоді ми робили і 40 км, це в гірському терені з важким наплечником не було легко. Часами ми не сходили до сіл цілими тижнями (наприклад, у Мармарощині), підставою нашого харчування були, як у пастухів, молоко, кулеша і сир. Досліди в Західніх Бескидах забрали мені приблизно два місяці часу, у Східніх Бескидах — два з половиною, на Закарпатті — чотири, на Буковині — три, на Мармарощині — півтора, на Словаччині приблизно п'ять місяців. Місяцями теренової праці були передусім липень і серпень, бо це був вершок пастушого сезону, а в мене вільний час від праці в школі; деколи я продовжував роботу в терені (діставав відпустку), деколи використовував вакації під час латинських Великодніх свят і тоді збирав матеріяли по селах. Два чи три рази, коли треба було спішно доповнити матеріяли в Західніх Бескидах чи на північній Словаччині, я удавав з себе «хворого» і їхав на тиждень у терен.

Праця в терені вимагала чималих фізичних зусиль, але втому після довгого перебування в Кракові я доволі швидко перемагав. Добре залишилися мені в пам'яті досліди на Закарпатті в червні 1931 року (в університетському навчальному 1930—31 році я мав

річну відпустку). Цілі місяці я безперервно працював над більшою працею про розміщення культур і населення в Північних Карпатах. Нарешті, рукопис і карти були готові; у полудень (пам'ятаю дату — 5 червня) я вислав весь матеріал поштою до Братіслави на руки проф. Краля, увечорі (разом з Миколою Кулицьким) виїхав через Львів—Стрий—Лавочне до Волівця на Закарпатті, і наступного дня ми вже ночували на прекрасній полонині Боржаві. Але за різку зміну клімату і способу життя треба було заплатити підгарячковим станом і великою втомою в перші дні мандрівки; по трьох днях я прийшов до форми.

Праця в терені давала велике задоволення. Це поєднання наукових дослідів з найкращим родом спорту — мандрівництвом, змога пізнати різні країни (терен моїх дослідів обіймав близько 50 000 км²) з різноманітною природою, заселені кількома народами і численними етнічними племенами, з різними культурами, економічними і політичними відносинами. Безліч картин з моїх, зокрема самотніх мандрівок встають після десятків років перед очима! Але я не мистець і не зумію передати гордої силуети Гуцульських Альп, ні майже безкраїх високогірських степів Свидівця чи Рівної, ні краси «сльовенської заградки» — Турчанської котловини, ні карстової майже рівні Словацького карсту. А чар самотніх ночей у залишених колибах, ловецьких хатинах, а навіть запущених землянках з часу першої світової війни!

Як мило згадати з перспективи часу три дні мандрівки у вересні 1925 року по полонинах Чорногори (від стаї до стаї) серед мряки. А на четвертий день виринув з мряки вкритий першим снігом Піп Іван. А далі швидко, швидко, мандрівка по Чивчинських горах, бо треба було зібрати ще багато інформацій по стаях, а моя відпустка кінчалася 15 вересня. Фінал: 60 км дороги з Буркута над Чорним Черемошем до найближчої залізничної станції — за один день.

Під час мандрівок я мав змогу пізнати людей різних національностей і різних суспільних груп. Були це звичайні, часто неписьменні селяни-пастухи, але й свідомі селяни, місцеві інтелігенти й діячі. Я доволі добре пізнав Словаччину і словаків, серед них діячів у Турчанському Св. Мартіні і Братіславі і визначного словацького провідника монсіньора Андія Глінку. Добре

пізнав я українсько-словацьке пограниччя на Західній Пряшівщині та ті течії, які нуртували серед тамошніх українців (русинів). Чимало матеріалу до національного питання я пізнав на Спішу — мішанині чотирьох етнічних груп: словаків, українців, поляків (гуралів) і німців; з додатками жидів, угорців і циган. Я пізнав українсько-румунське пограниччя в горах Буковини і Мармарощини. Натомість я не мав контакту з нашою верхівкою на Буковині чи Закарпатті, бо її в горах не було. Я міг би розказувати про найдалі на захід висунені українські села: Оструню (в якій русини говорять польською говіркою), Порич, Яков'яни і десятки інших, тоді вже частинно пословачених; а на сході про останні українські села: про Кирлибабу на пограниччі Семигороду, напіврумунізовані українські острови — Пантікапей і Джеміні на південній Буковині, про великі мармароські села Руську Поляну і Руське Криве, де жінки носили дивні повстані капелюхи, але... нема тут місця на описи. Коротко, я бачив під час своїх мандрівок не лише географію полонин...

Я розписався про другу фазу праці над пастушим життям Карпат — роботу в терені. Після повороту з екскурсії треба було впорядкувати зібрані матеріали і писати монографії про поодинокі області Північних Карпат. Звичайно, по році часу монографія була готова і швидше-пізніше появлялася друком у різних виданнях і різними мовами, завжди з обширним резюме французькою або німецькою мовою. Перші монографії про пастуше життя в Східних і Західних (Магурських) Бескидах появилися польською мовою 1926 і 1927 року, перша в Працях Географічного інституту Ягеллонського університету, друга в Працях Етнографічної комісії Польської Академії наук. Після кількох років перерви, протягом яких я публікував лише невеликі статті, появилися за короткий час праці про Мармарощину (1934, румунською мовою), Буковину (1935, українською мовою) і Закарпаття (Підкарпатську Русь) у двох частинах (1935 і 1937, чеською мовою). Про пастуше життя на Словаччині я встиг опублікувати лише кілька статей, хоча зібрав матеріали з усієї Словаччини, за винятком Високих і Низьких Татр, які дослідила й написала про них великі монографії польська географка Софія Голуб-Пацевічова.

У передмові до праці про пастуше життя на Підкарпатській Русі я міг написати, що «тепер або в найближчому часі будуть належати Північні Карпати до найкраще досліджених гірських просторів у цілій Європі, якщо йдеться про географію пастушого життя». На жаль, дійсність була інша. Правда, 1933 року я закінчив досліди в терені майже по всіх Північних Карпатах, але не вистачило часу на опрацювання монографії про Словаччину; з того часу я сконцентрував усю енергію на праці над географією всіх українських земель, зокрема над атласом України. Щойно влітку 1939 року я знайшов дещо часу й написав перший розділ: про пастухів Орави, але війна не дозволила продовжити працю. На початку 1945 року всі матеріали до пастушого життя Словаччини (разом з картами й світлинами) я залишив у проф. Краля в Празі. Вони згодом пропали, а разом з ними не лише доробіток моїх студій, але (це важливіше) й матеріали, яких уже ніхто не зможе зібрати, бо сьогоднішні відносини в пастушому житті на Словаччині зовсім відмінні; врешті, в моїх матеріалах були зібрані не лише інформації з 1928—33 років, але й еволюція за 50 літ до того часу.

Моїм наміром було після написання монографії про пастуше життя Словаччини взятися за синтетичну працю про пастуше життя цілих Північних Карпат на тлі порівняння з іншими гірськими країнами Європи. Ясно, що й цей плян не міг бути реалізований.

Як я вже згадував, у моїх працях про пастуше життя була мова лише з географічного погляду та про його еволюцію за останні 50—70 літ (зокрема там, де воно почало зникати, наприклад, у Західніх Бескидах). Які проблеми я висував, це найкраще видно з назв розділів праці про пастуше життя Підкарпатської Русі: Вступ (стан дослідів над пастушим життям у Північних Карпатах, матеріали, метода праці); I. Підстави пастушого життя (морфологія, клімат і рістня, населення, економічні відносини, власностеві відносини); II. Пастушество в лісах і перелогах; III. Фізіографія полонин (низка підрозділів, в яких представлено морфологію полонинської смуги, її висоти, висота і положення стай тощо; все у вісьмох природних районах Закарпаття); IV. Пастуша статистика (число і рід домашніх тварин,

величина полонинських господарств, пастуший персонал, густота тварин і число пастухів); V. Засяг пастушества, пастуші мандрівки і шляхи; VI. Час випасу; VII. Пастуше будівництво; VIII. Організація і господарство. У другій частині праці про Підкарпатську Русь вміщено низку статистичних таблиць, які ілюструють проблеми, порушені в першій частині (між іншим список всіх стай з поданням їх висот і морфологічного положення, числа тварин і пастухів та список осель, з яких вони походили), 10 карт (між іншими одна основна в мірілі 1 : 400 000) та багато світлин.

За подібною схемою були опрацьовані й інші монографії, хоч монографія про Закарпаття була найобширніша і з технічного погляду найстаранніше видана.

ІНШІ ПРАЦІ З ГЕОГРАФІЇ ПІВНІЧНИХ КАРПАТ

Хоч я присвятив найбільше уваги дослідям над пастушим життям, однак не залишав поза увагою й інші проблеми з ділянки антропогеографії (проблемі фізичної географії Східних Карпат я присвятив лише дві статті про розміщення релятивних висот і районізацію Східних Бескидів). На підставі матеріалів, зібраних до моєї дисертаційної праці, появилася стаття про горішню границю заселення в долині Надвірнянської Бистриці; антропогеографічна карта Горганів була, правда, репродукована (в мірілі 1 : 150 000), але виглядала з технічного погляду дуже слабо, так що не пішла на ринок.

Під час теренових дослідів я зібрав матеріал до докладної антропогеографічної карти Гуцульщини (без огляду на тодішні політичні кордони; для галицької частини разом з М. Кулицьким), але її рукопис (у мірілі 1 : 75 000) загинув. З статей, присвячених Словаччині, можна згадати статтю про заселені і незаселені простори Словаччини, яка появилася словацькою мовою.

Найбільшою моєю працею з Північних Карпат є праця про розміщення культур і населення в Північних Карпатах, яка

появилася чеською і французькою мовами накладом філософічного факультету університету Коменського в Братиславі у 1932 році. Я присвятив їй пам'яті свого учителя — проф. Савіцького (вже 1924 року я написав на цю тему малу розвідку, що стосувалася Східніх Бескидів на території Галичини). Головним завданням цієї праці було представити при допомозі відносно докладних (мірило 1 : 1 000 000) карт розміщення сучасного культурного краєвиду і населення. Кольорова карта докладно представляє розміщення лісів, винниць, невжитків і решту простору, тобто сільсько-господарські культури (рілля та сіножаті і пасовиська) у п'ятьох фарбах, які представляють взаємну пропорцію ріллі до сіножатей і пасовиськ; таким чином на карті бачимо простори, які є ріллям степом (наприклад, Покуття), на яких немає (полонини) або майже немає (Гуцульщина) ріллі, та всі переходи між цими крайностями. Цю карту доповнює карта розміщення ріллі у відсотках до всієї площі. Карта розміщення населення представляє при допомозі більших чи менших точок 100, 500 або 2 500 осіб там, де вони живуть. Матеріалом до всіх цих трьох карт були топографічні карти, статистика культур і населення (на 1921 рік) за найменшими адміністративними одиницями (громадами), врешті, знання терену, яке дозволило на відповідну інтерпретацію статистичного і картографічного матеріалу. Текст праці пояснює розміщення культур і населення природними, етнічними, історичними й іншими впливами, все за географічними районами, на які я поділив Карпати та Передкарпаття. У другій частині праці вміщено статистику поодиноких культур та числа населення за 95 географічними районами і 424 субрайонами. Північні Карпати були єдиною більшою країною (125 000 км²), для якої опрацьовано подібні карти і статистичне зіставлення. Праця проф. Н. Кребса про австрійські Альпи (вона була до певної міри зразком для мене) мала (зокрема карти) більш загальний характер.

З різних антропогеографічних ділянок цікавила мене географія міст. Їй присвячена праця про мое рідне місто: «З антропогеографії міста Нового Санчу», яка появилася 1927 року. Головною проблемою цієї праці було представити на прикладі Нового Санча при допомозі карт і статистичних таблиць основні

сучасні географічні проблеми міста. Ці карти, опрацьовані на підставі автопсії й оригінального матеріалу з перепису населення 1921 року, який я використав у Головному статистичному уряді в Варшаві, були такі: красвид міста (розміщення будинків, їх матеріал і висота; такі карти вже існували); докладне розміщення населення з розподілом за віровизнанням (християни, жиди) та за професіями (10, винятково 50 осіб — одна сигнатура); врешті, розміщення населення, яке, правда, не жило на території Нового Санчу, але доїздило до нього на працю. Ця монографія була рівночасно і причинком до географії Нового Санчу і мала деяке значення для загальної географії міст.

Я плянував написати більшу працю про антропогеографію цілих Північних Карпат і зібрав до цієї теми чимало матеріалу. Але плян залишився пляном...

АТЛАС УКРАЇНИ

Ідея опрацювати атлас України зародилася у мене під час самотніх мандрівок по Закарпаттю в 1933 році. У довгій мандрівці я натрапляв на терен, де не було що обсервувати (нецікавий терен, туман, дощ), не було потреби збирати матеріали у людей, і тоді я роздумував над синтетичними працями з обсягу географії України. Поволі викристалізувався загальний плян атласу. Після повороту до Кракова і перегляду існуючих вже національних атласів (зокрема Фінляндії, Канади, досить слабого Польщі, автором якого був проф. Ромер, й інших) можна було опрацювати плян атласу України в деталях.

Про завдання атласу я писав у квітні 1937 року у вступному слові до того ж атласу: «По роках великого зриву 1917—1921, після кількох років віднови самостійної української держави наш народ утратив знову незалежність, і його національна територія знову розділена між різними державами. Те, що життя поодиноких віток нашого народу частинно замкнене в межах поодиноких дер-

жав, — є причиною нашого недостатнього знання нашої всієї національної території. Зокрема теперішні умови життя в СРСР є причиною, що ті частини нашої нації, які живуть поза межами советів, а також чужинці, — дуже мало знають про найбільшу частину українських земель. Ці сумні факти вкладають на незалежну українську науку обов'язок подавати і своїй суспільності, і заграниці відомості про життя на всіх українських землях, без огляду на політичні кордони. Таку мету має й наш Атлас України і сусіdnих країв. Він дозволяє огорнути оком ціле нашої національної території і в легко доступний спосіб, з допомогою мап і діаграм, пізнати найважливі явища нашого життя в їх географічному розміщенні».

Реалізація пляну натрапляла на дуже великі труднощі, як наукові, так і видавничі. Не легко було роздобути статистичний матеріал до виготовлення діаграм, карт. До опрацювання деяких карт треба було притягнути спеціалістів-негеографів, прохати їх дати сирі матеріали (наприклад, числа до карти розміщення друків, заліснення) або й самим опрацювати нові карти (головне з природи й історії). Суто технічну, картографічну ділянку праці міг перебрати добрий фахівець, мій приятель Микола Кулицький. Треба було знайти графічне заведення, яке виконало би відносно не дорого цю роботу. Але передусім треба було знайти видавця, а видання атласу вимагало доволі великого грошового вкладу. Можна було сподіватися, що українське громадянство розкупить атлас, але хтось мусів взятися за його видання. Розмови з президентом Наукового Товариства ім. Шевченка ні до чого не довели, не лише через брак грошей в НТШ, але й через брак відваги взяти на себе відповідальність, хоча діло було дуже потрібне. І розмови з іншими центральними галицькими установами не дали позитивних вислідів. Багато більше зрозуміння виявили видавці Української Загальної Енциклопедії, зокрема директор Василь Микитчук з Коломиї.

Я вже давно розпочав працю над атласом. Зібрав матеріали в бібліотеках Кракова, Львова, Варшави, Праги (головне в Державному статистичному уряді та в Слов'янській бібліотеці), підшукав авторів до спеціальних карт (зі Львова, Праги й Подєбрад). Разом з Кулицьким ми виготовили чорні чернетки (підклади) для

рисунку карт, врешті я взявся до опрацювання карт і діаграм (на мене припало близько 80 % роботи).

Щоб спопуляризувати ідею видання атласу і знайти видавця, я вирішив зробити виставку карт і діаграм, які мали ввійти до атласу. Звичайно, це мусіли бути великі стінні карти, тобто треба було видрукувати чорні підклади і ручно фарбами нанести на них зміст готових уже оригінальних карт і діаграм. Площа цих стінних карт і діаграм займала понад 150 м². Підготову підкладів, оплату рисунка я мусів фінансувати сам і навіть затягнув позичку.

Праця над атласом розпочалася 1933 року і вимагала великої інтенсивності. Її перший, але й головний етап був закінчений пізньої осені 1935 року. 1 грудня того ж року відбулося в НТШ, у приміщенні його музею, відкриття виставки карт під назвою «Український народ, його життя і праця». Видано невеликий каталог карт і діаграм з поясненнями. Двотижнева виставка мала не лише моральні, але й конкретні успіхи. Директор Микитчук разом з іншими заклали Український видавничий інститут у Львові і заходилися за видання атласу. Фірму дало Наукове Товариство ім. Шевченка (за це воно дістало 100 дарових примірників з обов'язком розіслати їх до закордонних наукових установ). Я щиро вдячний і сьогодні членам Українського видавничого інституту, між іншими д-рові Ігореві Федеву та д-рові Василю Витвицькому.

Цілий 1936 і початок 1937 року пішов на продукцію карт і їх друк. Коли наш атлас міг з технічного погляду сміло рівнятися з подібними чужинними працями, хоч він і не опрацьований у жадному картографічному інституті, при скромних технічних засобах, то це треба завдячувати у першій мірі знаменитій, повній захоплення й самопожертви праці д-ра М. Кулицького.

Виставка карт України відбулася також в інших містах Галичини: у Самборі, Коломиї, Станиславові, Дрогобичі, Тустановичах, Тернополі, Збаражі (можливо, що я якесь місто забув). На відкриття і закриття виставок приїздив я і мав доповіді. Всі виставки відбувалися з успіхом і принесли підбадьорення духа в ці важкі для нас часи.

Великий успіх мала виставка в Берліні. Вона відбулася на початку 1936 року, заходами Географічного інституту Берлінського університету (і в його приміщеннях) та Українського наукового інституту в Берліні. Фактичним організатором виставки був директор Українського наукового інституту проф. Іван Мірчук. У відкритті виставки (вона відбувалася у великій залі Морського інституту) взяло участь понад 500 осіб; крім української колонії з гетьманом П. Скоропадським, були присутні сотні німців, між ними такі визначні географи, як проф. А. Пенк і Н. Кребс. Моя вступна доповідь тривала, мабуть, задовго, понад годину (вона була пов'язана з демонстрацією важливіших карт), але фахова дискусія (її розпочав проф. Пенк) тривала ще довше. Для цієї виставки видано каталог карт і діаграм.

Друга закордонна виставка карт відбулася заходами Українсько-болгарського товариства в Софії 16—22 серпня 1936 року. Вона була пов'язана з IV Слов'янським конгресом географів і етнографів у Болгарії. Виставку відвідала більшість учасників конгресу і чимало болгарів. І в Болгарії видано каталог («Украина въ диаграми и карти»).

Видаючи атлас, треба було брати до уваги і польську цензуру. Як представити українські землі під Польщею в атласі України? На це знайшовся спосіб: атлас має назву «Атлас України й сумежних країв»; на західніх українських землях є написи держав, до яких вони належали («Польща» тощо); на поодиноких картах представлено і сусідні з українською національною територією землі, наприклад, частини Угорщини, Молдавію, Тамбовщину тощо. Хто розбереться, де «Україна», а де «сусідні землі»? На кількох картах подано розміщення українських колоній у світі.

Атлас був надрукований і англійською мовою.

Весь матеріал атласу розподілений на такі відділи: I — Природа; II — Людність; III — Сільське господарство; IV — Інші галузі господарства; V — Різне; VI — Українські землі в Польщі. В атласі подано ці проблеми так, як це звичайно буває в подібних географічно-статистичних атласах. Природні карти є лише вводом, що має пояснювати проблеми, з'ясовані в дальших відділах; вони опрацьовані переважно на підставі готових уже фізіографічних карт. У відділі «Людність» покладено найбільший натиск на

з'ясування національних відносин, при господарських відносинах — на сільське господарство. У відділі «Різне» бачимо адміністративну карту, розміщення наших друків і преси, шкільництво та три історичні карти українських земель за трьох періодів нашої державности. Додатком до атласу є VI відділ, в якому подано перегляд наших найважливіших економічних і культурних установ на українській етнографічній території в Польщі.

Діаграми, повміщені то в атласі, то в тексті, мають два завдання: одні подають графічним способом числа тих проблем, що подані на картах, другі з'ясовують еволюцію цих явищ. Діаграми торкаються всіх українських етнографічних земель, разом з мішаними; з деяких виходить порівняння наших земель з іншими країнами.

Текст, доданий до атласу, має за мету пояснити методу будови карти, подати джерела, на підставі яких карти опрацьовано, звернути коротеньку увагу на найважливіші проблеми, які можна вивчати з карти, а переважно їх і пояснити. Поміщена на початку тексту таблиця подає адміністративно-територіяльний розподіл і людність українських земель.

Формат атласу 260×240 мм, карт 420×230 мм, або 210×115 мм. Текст має 40 сторінок. Число (подвійних) сторінок, призначених для карт і діаграм, — 66; на них поміщено 38 більших і 166 менших карт та діаграм. Наклад 4 000 примірників.

До вибуху другої світової війни розпродано понад 3 000 примірників атласу, решту знищили більшовики.

На закінчення споминів про «Атлас» мое кінцеве слово із вступу до нього:

«Ніхто краще за мене не знає недостач Атласу, алеж бо й ніхто краще не знає труднощів, з якими зв'язане було опрацьовання Атласу. На такі труднощі не натрапляє ніхто, працюючи над атласом будь-якої держави, з одноцільним статистичним матеріалом. А далі: нормально опрацьовують подібні атласи в наукових державних інститутах, із цілим штабом помічників і з відповідними науковими й фінансовими допоміжними засобами. У наших умовах цілу працю переведено без такої допомоги. Але бездержавна, хоч і стара нація й її наука мусить на місце окремих наукових інститутів дати власну жертвенність і енергію. А

всі, що спричинилися до опрацювання й видання цього атласу, дали все, що можна було дати, щоб атлас своє завдання сповнив.

Хай же він учить, своїх і чужих, хай краще пізнання дрімучої величини нашої Батьківщини додасть нам енергії й сили до праці, а серед чужої науки хай пробуджує знання про Україну, та приєднає для неї прихильників».

ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

Вже рік після появи «Атласу України» вийшов перший том географії України під назвою (з огляду на цензуру) «Географія України і сумежних країв». Ця книга мала за мету виповнити частинно одну з дошкульних прогалин у нашому українознавстві: подати географію всіх українських етнографічних земель. Досі, щоправда, появилoся кілька підручників географії чи описів наших земель. Одначе вони були здебільша невеликі об'ємом і перестарілі, головне, коли мати на увазі географію людини. Крім того, вони були або без ілюстративного матеріалу, карт, діаграм, або той ілюстративний матеріал був дуже скупенький. Для порівняння можна подати, що найкращий досі довідник географії України «Основи землезнання України» Степана Рудницького у двох томах (перший вийшов 1924 року у Львові, другий в Ужгороді 1926 року) мав усього 340 сторінок об'єму і не мав ніякого ілюстрованого матеріалу й карт, а лише перший том моєї «Географії» мав 512 стор., 422 карти, діаграми і світліни та 6 більших кольорових карт.

Географія мала науково-популярний характер. Для чисто наукової географії України тоді ще не прийшов час: слабо були досліджені з географічного погляду наші землі, мало було ще українських географів, що розробляли б поодинокі ділянки землезнання України, мале ще було коло читачів для чисто наукового розгляду географії України. До цього треба ще додати, що

доступ до тих наукових джерел (жарти, статистичні матеріали) й географічної літератури, які вийшли в СРСР, був утруднений, а пізнати ці землі з автопсії — неможливо.

Географія українських і сумежних земель мала поділятися на дві частин. Перший том — це загальна географія українських земель, другий мав обіймати опис поодиноких географічних країн української етнографічної території. У першому томі обговорено основні проблеми: природу, людинність і господарство. Тому що людинності й господарські відносини зазнавали на Україні, зокрема на українських землях у СРСР, великих і швидких змін, у географії підкреслено в першу чергу тривкі основи, які випливають з тривалих взаємовідносин людини з природою. Але змальовано розвиток цих проблем аж до найновішого часу, щоб читач бачив їх еволюцію.

Книжка опрацьована спільними силами: половину її написав я, кілька розділів написали спеціалісти поодиноких відділів географії чи споріднених наук, проте я зредагував її так, щоб «Географія», хоч написана багатьома людьми, творила гармонійну і однак цілість.

Ось назви поодиноких розділів «Географії» і прізвища їх авторів:

I. Положення, границі й територія українських етнографічних земель (В. Кубійович); II. Геологія (Ю. Полянський); III. Рельєф українських земель (В. Кубійович); IV. Морфологічні краєвиди українських земель (Стефанія Пашкевич); V. Ґрунти (В. Чередіів); VI. Підсоння (І. Тесля); VII. Гідрологія (І. Тесля); VIII. Чорне і Озівське море (І. Федів); IX. Рістня (М. Мельник); X. Тварини (Е. Жарський); XI. Історія української колонізації (І. Крип'якевич); XII. Розміщення людинності (В. Кубійович); XIII. Рух людинності (В. Кубійович); XIV. Національні відносини (В. Кубійович); XV. Расові й мовні прикмети нашого народу (Р. Єндик, І. Зілінський); XVI. Оселі (В. Кубійович, М. Кулицький); XVII. Географія сільського господарства (В. Кубійович); XVIII. Географія лісу (В. Кубійович); XIX. Ґрництво і промисловість (В. Іванис); XX. Географія транспорту (В. Кубійович); XXI. Географія торгівлі (В. Кубійович).

Рукопис другого тому «Географія поодиноких географічних країв України» був до початку другої війни 1939 року майже готовий. Він мав би близько 500 сторінок друку і кілька соток карт та ілюстрацій, врешті, докладнішу карту України. В основному другий том написало кілька авторів — більшість розділів я, далі проф. Полянський (інші співавтори: В. Огоновський, С. Пашкевич, О. Степанів-Дашкевич). Третина книжки була вже вискладана в друкарні. Більшовики після окупації Львова знищили решту накладу «Атласу» і першого тому «Географії» та все, що було вискладане з другого тому (разом з тим картографічний і ілюстративний матеріал). Праця двох літ пішла намарне (деякі матеріали з другого тому — в мене залишився рукопис — використано при статтях до «Енциклопедії Українознавства»).

У моїх плянах було опрацювати третій том «Географії»: географію української діаспори в Азії й на американському континенті та видати нарис географії України німецькою мовою (поважне німецьке видавництво погодилося на видання такої книжки).

1943 року вийшло друге видання першого тому «Географії» з невеликими доповненнями. Розділ про гірництво і промисловість був наново написаний доцентом Р. Димінським.

Звичайно, обидві праці, «Атлас» і «Географія України», сьогодні застарілі, бо представляють відносини з початку 1930-их років. Але вони мають не лише історичну вартість: вони представляють вірну картину людностевих і економічних відносин всіх українських земель з того часу та їх еволюцію на протязі кількох десятиків літ. Для порівняння згадаймо, що на радянській Україні досі не появилися подібні твори. «Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР» (Москва, 1962) не лише що появився чужою мовою, але він бере до уваги лише природу і економіку УРСР під кінець 1950-их років; у ньому не представлено людностевих відносин (ледве одна карта) й еволюції. Довідники географії УРСР є або надто спеціалізовані (тобто представляють лише одну галузь географії України), або надто популярні (наприклад, «Географія Української РСР» О. Діброви); вони майже не беруть до уваги людностевих, зокрема національних відносин, подають односторонню картину економічних відносин, не

згадують ні словечком про українські землі і українців за межами УРСР. Українська проблематика є в атласах і довідниках географії УРСР здушена й односторонньо, а то й викривлено представлена.

ДОСЛІДИ З ДЕМОГРАФІЇ Й СТАТИСТИКИ УКРАЇНИ

За малими винятками всі мої праці з демографії (чи радше з демогеографії) та статистики стосуються України. Їх можна поділити на кілька груп: праці про українську національну територію та про етнічний склад її населення, про розміщення населення України та його еволюцію, про етнічні відносини на Західній Україні, зокрема в Галичині, врешті, синтетичні праці про людність України; окремо варто згадати про «Українські статистичні річники».

У новіші часи докладніше визначення величини території, замешканої українцями, та національний склад її людности належать М. Кордубі («Територія і населення України», 1918), а ще більше С. Рудницькому («Основи землезнання України», II, 1926, й ін.). Підставою їх праць були передусім переписи населення 1897 (Росія) та 1900 і 1910 (Австро-Угорщина) років. Я визначив докладніше українську етнічну територію на підставі новіших джерел, головне радянського перепису з 1926 року, поділив її на суцільну і мішану та представив докладно національний склад людности цих територій, врешті, розміщення українців у діаспорі, зокрема в Азії; всі числа я зіставив на початок 1933 року. Огляд цілої української території дав я вперше у львівському «Віснику», (згодом в окремій книжечці) і в «Українському статистичному річнику». Ці проблеми є порушені в моїх творах «Атлас» і «Географія України» та в «Енциклопедії Українознавства» при допомозі карт, статистичних таблиць і обширних статей. Розміщенню українців в Азії (перша докладніша карта і статистичне зіставлення) присвячена окрема стат-

тя. Сучасні національні відносини (головне на підставі радянського перепису населення 1959 року), число і розміщення українців у світі з'ясовані в окремій статті та в англomовному виданні «Енциклопедії Українознавства» (там і етнічна карта УРСР за переписом 1959 року).

Розміщенню всієї людности українських земель та змінам в їхньому складі присвячено ряд публікацій. Першою була брошура про розміщення населення на Радянській Україні — перша моя розвідка з ділянки географії України; цю тематику я поширив згодом на всі українські землі, а далі присвятив їй місце в «Атласі», «Географії», «ЕУ» і «АЕУ».

Зміни стану населення України за час до 1935 року з'ясовані мною в кількох статтях, в яких я звернув увагу на більшовицький геносид на Україні в 1932—34 роках. Повоєнні зміни представлені в кількох статтях та в різних статтях в «ЕУ» та «АЕУ».

Національні відносини на українських землях під Польщею я старався представити подвійно: шляхом аналізу переписів населення і власних дослідів. Аналіза польського перепису населення 1931 року з'ясована в кількох статтях у львівському «Віснику» — для Полісся, Галичини і Волині; національні відносини Холмщини і Підляшшя у третьому томі «Українського статистичного річника». Національні відносини на Західній Україні представлені також в окремій брошурі.

Мене вабило докладніше дослідження складних етнічних відносин у Галичині та їх еволюція. Я вже згадував про неуспіх моїх заходів організувати у Львові Інститут національних дослідів та лише частинно вдале зібрання матеріалів за допомогою студентів. У 1943—44 роках статистичне бюро при УЦК виголовило картотеку всіх громад Галичини за віровизнавеюю і національною статистикою на підставі державних переписів і церковних шематизмів. Цю картотеку я зберіг на еміграції, тут я випрацював методу збирання інформацій про етнічні відносини Галичини серед близько 100 000 українців, що походили з Галичини і жили переважно по таборах переміщених осіб. У 1946—48 роках я зібрав при допомозі студентів географії УВУ (В. Островського, П. Оришкевича й ін.), д-ра Кулицького, д-ра Сидорука й ін. понад 12 000 інформацій про етнічні відносини

всіх громад Галичини; згодом я їх ще доповнив за допомогою закликів у пресі і кореспонденційним способом. Крім того, я дістав від близько 250 осіб відповіді на питальники з 200 запитаними, при допомозі яких хотілося у подробицях розглянути прикмети поодиноких етнічних груп, зокрема переходових, їх взаємини між собою і еволюцію національних відносин.

На підставі цих даних я опрацював докладну національну статистику Галичини по громадах з розподілом населення на 7 (а не, як дотепер, на 4) етнічних груп: українців, поляків, польських колоністів, греко-католиків, які вживали польської мови, латинників (римно-католики з українською мовою), жидів та інших (гол. німців). Це і було джерело до праці «Етнічні групи Південно-західної України (Галичини) на 1. 1. 1939», перший том якої видано 1953 року матеріяльними заходами Об'єднання б. українців-вояків у Великій Британії українською й англійською мовами. Це докладна карта в мірилі 1:250 000, яка представляє точно і чітко довоєнні етнографічні відносини Галичини.

Думаю, що ніяка інша країна Європи не має так докладної етнічної карти (на карті представлено простір бл. 60 000 км²). За головну її цінність я вважаю фіксацію уже історичних етнічних відносин чітким картографічним і статистичним способом. З цього погляду ця карта є певного роду історичним документом. До карти доданий двомовний текст з характеристикою етнічних груп Галичини, з'ясуванням джерел до опрацювання карти та методи.

З наукового погляду більше значення має другий том праці, який подає етнічну статистику Галичини за громадами (часто і присілками), пояснення про зміни етнічних відносин там, де вони мали місце (понад 1 000 приміток) та індекс усіх громад. Ця частина праці була вже частинно вискладана 1957 року, але моя подорож до Америки і надмір праці над «ЕУ» і «АЕУ» спричинили перерву, і щойно тепер складається другий том удруге. Дав би Бог, щоб він якнайскоріше появився!

На підставі зібраних мною матеріялів можна і треба б написати третю частину праці: дати обширнішу аналізу й еволюцію національних відносин Галичини за останніх кількадесят років до другої світової війни. Чи зможу ще це зробити?

Українська еміграція в Німеччині представляла в 1945—49 роках вдячний об'єкт демографічних дослідів. Причинком до цієї проблематики є моя аналіза української людности в таборі переміщених осіб у Міттенвальді. Натомість невдачею закінчилися мої проби зібрати по таборах переміщених осіб матеріали до демографії Центральних і східних земель (у першу чергу до голоду, більшовицького терору, переміщення людей). Я випрацював методу дослідів (м. ін. вибірковий перепис населення за допомогою запитів бл. 1 000 осіб про долю їх широкої рідні, що дало б нам інформації про долю понад 30 000 осіб за часів радянського режиму), але я знайшов мало осіб, які були готові збирати такі інформації, і виявилось, що люди, яких ми допитували, не радо давали докладніші матеріали.

На маргінесі: велика шкода, що наші науковці майже не використали перебування в Німеччині й Австрії, щоб зібрати матеріали до різних ділянок українознавства: етнографії, фолкльору, антропології, мови, соціології, народного господарства, найновішої історії. Я звертав на це не раз увагу.

Синтетичний погляд на демографію України й українців я подав у «Географії» і зокрема в «ЕУ» і «АЕУ».

Доцільно присвятити невелику згадку «Українському статистичному річникові». У 1933 році Українське економічне бюро у Варшаві видало свій невеликий «Перший річник», в якому подано чимало інформацій і статистичних даних. У «Другому річнику» взяв участь і я, 1935 року я ввійшов до складу редакційного комітету «Річників» і ми змінили їх назву на «Український статистичний річник». Разом з тим прийшли значні зміни в укладі і змісті третього річника. Він став подібний змістом до статистичних річників, що їх видають статистичні уряди різних держав. «IV Український статистичний річник» за 1936—37 рік вийшов уже під моєю головною редакцією (інші члени редакційного комітету: Л. Лукасевич, Є. Гловінський) і під фірмою НТШ. Його мета дати українському і чужинецькому читачеві («Річники» появилися українською й англійською мовами) у формі чисел низку інформацій найважливіших явищ суспільного, господарського та культурного життя на всіх українських землях, без огляду на державні кордони. З деякою гордістю я

спостерігав у неукраїнських бібліотеках на полицях статистичних річників, видаваних різними державами, побіч Уругваю наш «Річник», який репрезентував Україну. Не диво, що останній «Річник» конфіскувала варшавська прокуратура (але щойно 1939 року, коли його наклад був вичерпаний).

Чи не шкода, що українська діяспора не може здобутися на видання українських статистичних довідників?

ПРАЦІ З ДІЛЯНКИ КАРТОГРАФІЇ

Українська картографія була дуже вбога. Ми не мали українських карт для шкіл і широкого вжитку. Єдина стінна карта України С. Рудницького (1 : 1 000 000) була вже вичерпана. Я пробував виповнити цю прогалину та видати шкільні і підручні карти України й Галичини. Треба було знайти видавця. Мої розмови з централею «Просвіти» не довели ні до чого: якось не розуміли того, що в читальнях «Просвіти» — побіч портретів Шевченка, Франка й ін., національного гербу, календаря, повинна висіти на стіні й карта України. Ризик видання карти треба було взяти на себе.

Разом з М. Кулицьким ми видали 1934 року підручну карту Галичини, з узглядненням потреб церкви, і з розпродажу здобули фонди на видання підручної адміністративної карти Галичини. Врешті, ми відважилися видати стінну фізичну карту України. На жаль, війна не дозволила на широкий розпродаж карти (решту накладу знищили більшовики), але ми не мусіли сплачувати боргів. 1940 року ми перевидали цю карту під назвою «Карта Чорноморських країв»; видавцем було Українське видавництво в Кракові. Два роки пізніше ми її переробили; її друкують в колишньому картографічному заведенні ім. проф. Ромера у Львові, і вона та її поменшення є, мабуть, найкращими — з технічного погляду — картами України по сьогоднішній день. Ми видали також доволі гарну адміністративну карту Галичини, а вже 1940 року карту Лемківщини і Надсяння.

Про суто наукові карти («Атлас», моя етнічна карта Галичини, карти в географії України, в енциклопедіях тощо) була вже згадка. Сумний рефлекс: за 25 років перебування на еміграції ми не видали ні одної стінної фізичної карти для українських шкіл.

«ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА»

Про генезу «Енциклопедії Українознавства», її поділ на дві частини та про її першу — загальну частину («ЕУ 1») я вже згадував, згадував і про появу першого тому англomовного видання її. З 1948 року моє життя є тісно пов'язане з цими творами: я їх головний редактор.

«Енциклопедія Українознавства» має три завдання: поперше, це є підставовий довідник українознавства для двомільйонної маси українців й осіб українського походження, які живуть у діаспорі за межами СРСР та його сателітів. Подруге, це має бути джерелом знання про Україну й український народ для чужинців; зокрема цю роль виконуватиме «АЕУ». Потретє, і може, найважливіше — ЕУ має бути джерелом правдивих інформацій про минуле й сучасне України для українців на рідних землях, де більшовики промовчують або фальшують здебільша те, що становить суть українства. Щоправда, «ЕУ» попадає нині лише винятково до рук наших земляків на батьківщині, але ми працюємо з вірою, що завтра може бути інакше... «Енциклопедія Українознавства» мала бути також у деякій мірі відповіддю на друге видання 51-томової «Большой Советской Энциклопедии», яка недостатньо й переважно фальшиво представляє те, що стосується українства. Крім того, поява «ЕУ» змусила більшовиків приступити до отрацювання 17-томової загальної енциклопедії українською мовою — «Української Радянської Енциклопедії» («УРЕ»), а згодом «Українського Радянського Енциклопедичного Словника» («УРЕС»), що своєю чергою не залишається без впливу на дальшу долю «ЕУ».

Хоч «ЕУ» це і далі найкращий довідник українознавства, однак він вимагає нині вже доповнень. «ЕУ 1» віддзеркалює стан кінця 1940-их років, часто навіть довоєнний. Як друге видання «ЕУ 1» можна уважати «АЕУ», яка появилася під фірмою НТШ заходами і як власність Українського Народного Союзу у видавництві Торонтського університету. Як сказано, «АЕУ» це не переклад, а повна переробка «ЕУ 1». Перший том «АЕУ» появилася 1963 року, другий щойно 1970. Події в першому томі доведені до 1961—62 року, у другому — до 1967—68 року. Обидва тому «АЕУ» мають (без індексу) близько 2 400 сторінок друку («ЕУ 1» — 1230), великі індекси (170 стор.), далеко більше, як в «ЕУ 1», чорних і кольорових ілюстрацій, карт і діаграм. До другого тому входить великий розділ про українську діаспору, якого не було в «ЕУ 1».

Вступне слово до обох томів написав професор Колумбійського університету Ернест Сіммонс, головним редактором є я; до складу редакційної колегії першого тому входили проф. Зенон Кузеля (етнографія), проф. Юрій Луцький (література, він же відповідальний за переклад на англійську мову), проф. Олександр Оглоблин (історія) і проф. Юрій Шевельов (мова); другого тому — проф. Всеволод Голубничий, редактор Богдан Кравців, проф. Луцький, проф. Оглоблин; число авторів першого тому — 58, другого — 90. Факт, що «АЕУ» появилася, завдячуємо проводів Українського Народного Союзу з його головою Йосипом Лисогором; нелегкі обов'язки редактора-видавця були в руках Антона Ільковича Драгана. Перший том «АЕУ» був прихильно прийнятий фаховою критикою в американських славістичних, східноєвропейських й інших журналах; підкреслено об'єктивність цього довідника. Його вважають найкращим довідником українознавства нашого часу. Було б бажане, щоб що декілька літ видавати доповнення до «АЕУ» з поданням найновішого фактажу і наукової літератури.

«ЕУ 2» є частково доповненням, потлибленням і деталізуванням інформацій, поданих в «ЕУ 1». Порівняно з першою частиною словникова «ЕУ» має такі відмінності:

1. Подає деякі інформації, що їх через брак місця не подано в «ЕУ 1». Сюди належать деякі спеціальні огляди, як нумізма-

тика України (стаття «Гроші»), філіятелистика, геральдика, міське господарство, мітологія тощо. Далі статті про розвиток поодиноких наук на Україні, зокрема природних («Антропологія на Україні», «Археологічні дослідження на Україні», «Богослов'є», «Ботаніка», «Ветеринарія», «Географія», «Геологія», «Економічна наука», «Зоологія», «Математика», «Медицина», «Мистецтвознавство», «Музикознавство», «Орієнталістика», «Палеографія», «Педагогіка» й ін.). Багато місця присвячено українській діаспорі в різних країнах. Статті: «Зелений Клин» (12 стор.), «З'єднані Держави Північної Америки» (18 стор.), «Канада» (16 стор.) належить до найбільших в «ЕУ 2»; з інших назву такі, як «Австрія», «Австралія», «Аргентина», «Бачка», «Бельгія», «Бразилія», «Великобританія», «Нідерланди», «Парагвай» та ін. Про українські колонії у великих містах за межами України згадано в таких статтях, як «Берлін», «Варшава», «Відень», «Вінніпег», «Лондон», «Мюнхен», «Нью-Йорк», «Париж», «Петербург» й ін.

2. В «ЕУ 1» інформації з різних ділянок українознавства подані стосовно до всієї території України; в «ЕУ 2» є регіональний підхід, себто тут подані відомості з географії, природи, історії, етнографії, культури та народного господарства поодиноких земель України. Звичайно, в «ЕУ 1» матеріал розбитий на різні тематичні ділянки, в «ЕУ 2» матеріал з різних ділянок об'єднаний при характеристиці поодиноких географічно-історичних районів України. Як приклад малих монографій про поодинокі краї або географічні об'єкти України можна подати статті: «Басарабія», «Волинь» (6,5 стор.), «Дніпро» (8 стор.), «Донецький басейн» (11 стор.), «Закарпаття» (12 стор.), «Карпати» (11 стор.), «Київ» (17 стор.), «Крим» (5 стор.), «Кубань» (19 стор.), «Лемки» (6 стор.), «Лявів» (12 стор.), «Одеса» (11 стор.), «Озівське море», «Південна Україна» (20 стор.) й ін.; всі вони дають насамперед нарис природи, історії й народного господарства даного району. Всі вони багато ілюстровані картами. Знову ж у статтях про такі краї, як Галичина або Буковина, про які було багато відомостей в «ЕУ 1», посилаємо читача «ЕУ 2» за інформаціями переважно до першої частини.

3. «ЕУ 2» об'єднує й поширює відомості з першої частини, характеризуючи той самий предмет з різних поглядів. Так, наприклад, у статті «Місто» (20 стор.) знайдемо інформації про міста України з погляду географічного, історичного, правничого, економічного, культурного. У статті «Жінки» знаходимо характеристику українського жіноцтва з погляду історичного, правничого, соціологічного й демографічного, при чому частину інформацій про жіноцтво даємо в окремій статті «Жіночий рух».

4. В «ЕУ 2» подаємо такий детальний матеріал, як тисячі біографічних і географічних гасел, сотні заміток, присвячених поодиноким історичним, політичним, правничим, культурним об'єктам тощо.

5. Маючи на оці численних читачів, що першої частини «ЕУ» не придбали, словникова частина має в деякій мірі характер самостійного твору. Тож, не повторюючи, зрозуміла річ, оглядів з першої частини, ми замінюємо їх або короткими статтями, або, у ряді випадків, великими хронологічними таблицями з відповідними коментарями, які мають чіткий перегляд явища («Археологія», «Історія війська», «Геологія», «Історія України», «Література», «Мистецтво», «Освіта, наука, техніка»). В останньому (5) томі ми, щоб заощадити місце, при низці гасел пишемо лише про найновіші часи з 1940 року, а на давніші посилаємо читача до «ЕУ 1» (приміром, гасло «Народне господарство України в 1940—65 рр.»).

6. З уваги на те, що «ЕУ 2» виходить на еміграції, подаємо в ній детальніші інформації про українську еміграцію та про зв'язки різних народів і країн з Україною. Цим останнім проблемам присвячені, крім згаданих уже статей («Австралія», «Бельгія», «Великобританія»), такі, як «Білорусь», «Вірмени», «Греки», «Грузія», «Донщина» (Дін), «Жиди», «Латвія», «Литва», «Молдавія», «Німці на Україні» і т. д.

7. Друга частина «ЕУ» виходить за кілька років після появи першої і тому, очевидна річ, доповнює події, представлені там, новим матеріалом.

Обмежені місцем, ми беремо до уваги ту обставину, що природничі, медичні, точні й технічні науки на Україні розвиваються в незрівняно кращих умовах, ніж гуманістичні, та що інфор-

мації з цих ділянок представлені в СРСР (зокрема в «УРЕ» та «УРЕС») назагал вірно. Натомість відомості з української історії, історії церкви, культури, а частково і з народного господарства та з мистецтва, інформації про українську еміграцію появляються в СРСР у тенденційному перекрученні або зовсім не появляються. З цих причин відомості про природу України подаємо часто лише як підставу для зрозуміння її господарства та історії, натомість докладніше інформуємо про факти з тих ділянок минулого й сучасного України, які в СРСР представлені невірно. Тому зрозуміле, що «ЕУ 1» присвячує багато місця подіям з українських визвольних змагань, з історії церкви, що вона намагається рятувати від забуття імена тих діячів давнього і недавнього минулого України, які нині в УРСР свіdomо намагаються промовчужанням пустити в забуття.

Умови праці над «ЕУ 2» далекі від ідеальних. Щоправда, редакція має тепер у Сарселі вигідніший верстат праці, ніж це було в Мюнхені: будинок НТШ, бібліотеку (під управою Дарії Сіяж), в якій є багато підставових праць з ділянки українознавства, досить багатий пресовий архів, архів світлин, картографічну збірку, але працю уповільнює й утруднює розкинення наших співробітників і редакторів по світу.

Коли перша частина «ЕУ» містила більші чи менші статті сотні авторів, скупчених у Мюнхені й Баварії, то в другій співпрацює біля 200 науковців і фахівців, але всі вони розкидані по чотирьох континентах. Усе це вимагає складної і чіткої праці головної редакції в Сарселі.

Першим етапом роботи над «ЕУ 2» було створення картотеки гасел, що мали бути згодом опрацьовані. Ця картотека поставала одночасно в двох видах: за абеткою і за змістом з розподілом на десятки груп, підгруп і т. д. Джерелом для укладання цієї картотеки були українознавчі гасла «Української Загальної Енциклопедії», відповідні гасла російських, радянських, польських енциклопедій, матеріали «ЕУ 1», ряд підручників з українознавства, всі приступні нам важливіші журнали, що виходили в період між двома світовими війнами, окремі комплекти газет (наприклад, щоденника «Діло» у Львові з 1930-их років), періодична преса з часів другої світової війни (зокрема щоден-

ник «Краківські вісті») та повоєнні важливіші радянські видання і всі еміграційні. Поступово наша картотека українознавчих гасел збільшилася до 20 000 (в «Українській Загальній Енциклопедії» їх було 7 000). У першій стадії роботи ці 20 000 гасел поділено за розміром з розрахунком, щоб вмістити цілість на 2 000 сторінок друку. На гаслах-картках позначено джерела, на підставі яких буде опрацьований їх зміст, часто додаються і виписки з цих джерел, і таким чином, картковий каталог поступово перетворюється на збірку, хоч не повну, сирих матеріалів для остаточного опрацювання гасел. Картковий каталог постійно доповнюємо (зараз маємо близько 30 000 гасел) і далі реєструємо нові явища і факти, що дозволить нам опрацювати після закінчення основного видання окремих том — «Доповнення».

Після такої підготовчої праці, що тривала два роки, ми приступили до другого етапу: остаточного опрацювання гасел і видання поодиноких зошитів (перший появився у вересні 1955 року). З перших початків праці над «ЕУ 2» ми натрапили на низку труднощів організаційно-технічного, фінансового і редакційного порядку. Ніхто їх краще не знає від мене, як і помилок, які ми поробили.

Працю над «ЕУ 2» ускладнює факт, що осідком головної редакції є Сарсель, а друку та адміністрації — Мюнхен. Зроблено це тому, що Європейське НТШ користувалося довший час з фінансової допомоги АрхиСп. Бучка і також ми хотіли друкувати ЕУ в друкарні «Логос» у Мюнхені, яка була власністю Апостольської візитатури для українців-католиків у Західній Європі. Пізніше ми отримували субвенцію від західнонімецького уряду в Бонні, і нам треба було її зужити в Німеччині. Я вже згадував про мої задуми перенести редакцію «ЕУ 2» до Німеччини; жалію, що ми їх не реалізували, бо це прискіпило б процес нашої праці. У Мюнхені перебуває зараз постійно Іван Максимович Кошелівець, який є літературним редактором «ЕУ 2» і допильнує її друку. Адміністративними та фінансовими справами «ЕУ 2» відає Танас Іванович Фіголь.

Зовнішнє оформлення «ЕУ 2» (папір і оправа) є доволі вбогі. Тоді, коли ми почали випускати перші зошити «ЕУ 2», ми дис-

понували мінімальними фінансовими засобами і хотіли обнизити кошти продукції купном дешевого паперу.

Ні Європейське НТШ, ні «ЕУ 2» не мають тривкої фінансової бази; внески з передплат далеко не покривають коштів продукції. Зараз, завдяки акції допомоги Сарселю (т. зв. Патронат акції С) наша фінансова ситуація покращалася, але праця редакції йде повільним темпом. Наші персональні і адміністративні видатки залишаються без змін (радіше ідуть вгору у зв'язку з підвищенням цін), а продукція падає.

Найбільше труднощів має редакція «ЕУ 2». Часто думаю, що ми взяли за надто сміливе діло. Редагування «ЕУ 2» відбувається у майже ненормальних умовах. Наші редакційні труднощі тепер дещо інші, ніж на початку праці. Тоді нам бракувало матеріалів і книжок, зокрема якщо йдеться про представлення новіших подій. Згодом, у післясталінський період, появилася чимало праць, джерел, статистичних матеріалів з усіх ділянок українознавства, які нам треба використати. Появилася також «УРЕ» в Києві, яка, особливо в дальших томах, подала чимало цінного матеріалу. Це саме стосується «УРЕС» і спеціалізованих енциклопедій, які появляються з 1969 року, — історії та економіки УРСР. Ми можемо тепер присвячувати ще менше ваги «неутральним» гаслам, які не мають політичного значення, бо вони назагал добре представлені в «УРЕ» і «УРЕС», але нам треба ще докладніше, ніж досі, висвітлювати ті події і факти, які замовчані або й фальшиво представлені в «УРЕ» й «УРЕС»: гасла з ділянок — Церква, українська еміграція й діаспора, українські визвольні змагання та всі гасла, які мають у собі «політикум». Це є також однією з причин поширення числа гасел, а ще більше їхнього змісту, а тим самим і розмірів «ЕУ 2». До інших причин ще повернемося.

Збільшення розмірів «ЕУ 2» вимагає більшого вкладу праці. І тут слід згадати найбільші перешкоди в праці над «ЕУ 2». Редакційне бюро в Сарселі є малочисельним, а число співробітників «ЕУ 2» і видайність їхньої праці не збільшується, а скоріше зменшується, вони розпорошені по 4 континентах. Зокрема, менше є авторів, які можуть віддати більше часу для «ЕУ 2».

Чимало з наших співробітників і редакторів відходять у «за-світи». Для прикладу: під час праці над четвертим томом померли: В. Дорошенко, Є. Ґловінський, М. Курах, О. Юрченко. Відійшли від нас такі історики: Борис Крупницький, Ілько Борщак, Олександр Шульгин, молодий багатонадійний Павло Грицак, Микола Ковалевський; недавно покинув нас археолог Ярослав Пастернак. Втрати, які ми понесли, виповнюють, хоч частково, молоді науковці, зокрема в ділянках — народне господарство й історія. З роками зменшуються наші сили і працездатність, часто не маємо змоги слідкувати за новішою фаховою літературою. Інші наші автори обтяжені заробітчанською й науковою працею і не мають багато часу на писання гасел, особливо складних, більших статей для «ЕУ 2». Відносно легко їм написати статті з їхнього спеціального зацікавлення, але в «ЕУ 2» є чимало статей з ділянок, у яких наші дослідники спеціально не працюють.

Якщо автор не «сидить» у даній проблематиці й до написання статті мусить робити додаткові розшуки, це забирає іноді й кілька місяців. Де знайти таких авторів? Тому подекуди статті в «ЕУ 2» це спільна праця декількох авторів, часом не фахівців з даної ділянки. Доля таких статей звичайно така: перший варіант, що потрапляє на стіл головного редактора після першої суттєвої (як правило — скорочення статті) і мовної редакції іде на рецензію до знавців даної проблеми; звичайно також посилаються запити до авторів з проханням в'яснити деякі неясні місця, часом навіть переробити вдруге. Після одержання зауважень рецензентів посилаємо їх до автора або доводиться їй відредагувати головному редакторові другий варіант. Врешті, після обопільного обміну думками твориться третій, остаточний варіант. Інколи дістаємо цінні зауваження щойно на ко-ректорських відбитках, які посилаємо ще раз фахівцям. Зрозуміле, що така процедура триває кілька місяців. Кожний зошит «ЕУ 2» має «свої» статті, які ідуть до складу додатково і це запізнює появу зошита. Деякі статті, наприклад, про історію української еміграції в деяких країнах, про яку немає опрацювань, треба було часто слати для доповнення і на рецензії іноді десяткові знавців місцевих умов і кількакратно їх переробляти

(зокрема статті «З'єднані Держави Північної Америки», «Канада»). Під деякими статтями знаходимо не підпис авторів, а літери Р. М. (редакційний матеріал); це статті, для яких ми переважно не могли знайти авторів, і вони опрацьовані (чи скоріше — зредаговані) головною редакцією на основі різних матеріалів і присланих зауваг. Кожна з цих складних статей має свою історію. 16 зошит мав своїх «Лемків», які мусів опрацьовувати головний редактор, тому що не знайшов фахових авторів і також з уваги на своє лемківське походження; чи повірите, читачу, що ця стаття (чотири сторінки друку без ілюстрацій) забрала мені майже два місяці праці? 17 зошит мав «Лікарські рослини», «лісові» гасла, «Літературу» і «Літературу для дітей» — еляборат, підписаний Р. М. Кілька літ тому ми втекли від написання цієї останньої статті (вона має і політичне значення і саме тому дуже слаба в УРЕ) і зробили посилання: «Дитяча література, див. Література для дітей». Яюсь не хотілось іти слідом за «Советской Литературной Энциклопедией», де було два посилання: перше, як у нас, а друге «Література для дітей, див. Додаток», який, до речі, ніколи не появився). 18 зошит заблюкував нам «Львів», 19 — «Масонство» й ін., 20 — «мистецькі» статті й складна синтетична стаття «Місто» (два місяці моєї праці).

Це були приклади з IV тому. Але це саме стосується і V тому. З більших і важливих гасел не було ніяких труднощів з гаслами з ділянки мовознавства («Мовознавство» Ю. Шереха, «Орієнталістика» О. Прицака, «Мовна політика» В. Маркуся), народного господарства («Народне господарство України 1940—65», «Оборонна промисловість» — гасло ніде не публіковане в СРСР, бо це «засекречений» матеріал; обидва написав В. Голубничий), монографією «Одеса» (Б. Кравцева і В. Кубійовича), політичними гаслами «Національна політика комуністичної партії Советського Союзу» В. Голубничого, «Номенклатура» Б. Левицького і «Національні меншини на Україні» В. Маркуся, як і з гаслом В. Плюща «Охорона здоров'я на Україні 1945—1966», «Перекладна література» А. Жуковського і Б. Кравцева й ін. Натомість складні і відповідальні гасла з найновішої історії України «Націоналізм» І. Лисяка-Рудницького, «Організація Українсь-

ких Націоналістів» М. Прокопа, «Москвофільство» С. Ріпецького — ми слали на ряд рецензій, які згодом були використані авторами. Чимало труднощів було з гаслом «Наука» (І. Бакала, Б. Кравцева, В. Кубійовича) і з хронологічною таблицею «Освіта, наука, техніка» Б. Кравцева (цього роду таблиці вимагають великого вкладу праці, і їх треба пару разів переробляти). Гасло «Німці на Україні» (6 сторінок) інформує докладно про колісь четверту за величиною національну меншину на Україні. Вона підписана скромно Р. М., але головний редактор посилав її макет, опрацьований у Сарселі, на рецензії до якогось десятка осіб, і вона перейшла три редакції. На превеликий жаль, ми не змогли тепер дати складного гасла «Німеччина», бо не одержали деяких підрозділів цієї статті, а від одного співробітника, якого прохали подати деякий проміжок українсько-німецьких взаємин на одну сторінку, одержали розвідку... на 15 сторінок. Тому ми були змушені зробити посилання «Німеччина, див. Доповнення».

У 26 зошиті (початок VI тому) ви знайдете м. і. малу монографію «Перемишль», понад 5 сторінок друку (автори П. Ісаїв, В. Кубійович), яка коштувала теж добрих два тижні роботи, цінну монографію «Петербург» Б. Кравцева і найбільшу статтю в «ЕУ» «Південна Україна», що її написала низка авторів, серед них і я; вона коштувала мене два місяці інтенсивної праці. Ось приклади з «лябораторії» «ЕУ 2», які показують наші труднощі.

Їх не бракує і в 27 і 28 зошитах, які є тепер на верстаті. На одну статтю (зрештою, добру й інтересну) ми ждали повний рік! Історія другої виглядає приблизно так: двоє знавців однієї проблеми (назв'їм їх А і Б) замовили в порозумінні зо мною одне гасло в особи В, яка також знала це діло. По кількох місяцях В написав гасло і послав його мені і (на рецензію) особі Г. Останній переробив це гасло і послав його мені і В. Я обидва варіанти гасел переслав до А і Б, і один з них зробив новий варіант; я мав їх уже три. Як енциклопедична «пила», я зробив у статті деякі зміни і послав її до В й інших осіб з численними запитами і зауваженнями. Крім цього, я послав конкретні запити в справі деяких фактів до кількох знавців справи. Я дістав

до десятка відповідей, серед них два нові варіанти статті від осіб Г і Д. Особа Г переслала свій варіант ще до pana Е, і цей прислав новий варіант. Врешті, я отримав новий варіант від першого автора статті. Таким чином я мав разом 7 варіантів гасла. Що ж мені робити: або відредагувати самому це гасло і витратити на це добрих пару днів, або прохати якогось знавця проблеми, беручи як основу другий варіант pana В. Один з членів редакційної колеґії допоміг, відредагував гасло, і друкарня його вже вискладала: додаткові зауваження дістаємо ще в коректі. Чимало гасел має ще більше ускладнень.

Тут місце особливо підкреслити посвяту авторів і редакторів «ЕУ 2», які, попри перевантаження працею і часто важкі побутові умови життя, жертвують своєю, звичайно безкоштовною, працею для «ЕУ 2», і то впродовж років. До тіней праці над «ЕУ 2» належить брак на еміґрації фахівців з деяких ділянок українознавства. Для прикладу: після смерті проф. Я. Пастернака немає на еміґрації ні одного працездатного археолога України (на початку нашої праці було їх 5). Тому ми інколи шукаємо авторів гасел хоча б серед не фахівців, але все таки аматорів, і звичайно ці гасла вимагають посилення на рецензії, звернення деяких фактів і дбайливого відредагування. Але саме тому деякі гасла «ЕУ 2» доволі слабкі, часом ми деяких покищо не можемо помістити і робимо (а часом і не робимо) на місці даного гасла заувагу: «Див. Доповнення».

Майже всі наші автори не дотримуються визначених розмірів гасел; часто збільшують їх кількакратно, а з скорочень (найчастіше це невдячне завдання виконує головний редактор) переважно невдоволені. Деякі ділянки гасел є надто фахово і широко написані, але автори не дають згоди на їх скорочення, і тому вони забирають непропорційно багато місця. Деколи ми отримуємо добрі гасла, але вони майже не мають українського змісту, і ми їх, звичайно, не можемо використати. Раз я замовив статтю-таблицю на 6-8 сторінок друку і дістав на... 80 сторінок; скільки праці автора пішло намарне! Інколи автори мають нахил до специфічного «патріотизму»: намагаються представити деякі події «корисно для українців»; при допомозі рецензентів і дискусій з автором ми стараємося представити дане

гасло об'єктивно. Деколи ті самі події, головне з найновішої історії, є різно представлені різними фахівцями, залежно від їх партійної приналежності. Тоді ми можемо звернути увагу на різні погляди на дану подію. Але подекуди доводиться відмовитися від поміщення деяких гасел. Така доля спіткала гасло «Партизансько-повстанський рух на Україні в 1941—1945 рр.», хоч і яке цікаве воно могло б бути. Замість нього, даємо гасла: «Поліська Січ», «Советські партизани на Україні в 1942—44 рр.», «Українська Повстанська Армія».

Додаймо врешті, що далеко не всі ділянки «ЕУ 2» мають редакторів у повному значенні цього слова; деякі з них лише читають і апробують відредаговані гасла в Сарселі. І тут приходимо до найбільшої перешкоди в роботі редакції «ЕУ 2»: редакційне бюро в Сарселі є кількісно слабе. На нього припадає редакційна робота, мовна редакція, справа ілюстративного й картографічного оформлення, та багато технічної роботи. Її більше, ніж на початку нашої роботи, а число постійних працівників зменшилося. Нових фахових сил, які хотіли б перейти на працю до Сарселю, нам не вдається здобути (хто ж покине Америку?). На 11 членів редакційної колегії лише 3 особи працюють постійно: головний редактор і секретар (Софія Янів) у Сарселі, літературний редактор (І. Кошелівець) у Мюнхені; з інших членів редагують деякі ділянки гасел проф. С. Голубничий (економіка), ред Богдан Кравців (культура), проф. В. Маркусь (право), проф. О. Оглоблин (історія), — без його співпраці не могла б існувати наша «ЕУ 2»), проф. Ю. Шевельов (мова). Треба ще додати, що в редакційному бюро у Сарселі постійно працюють Серафима Волошина і д-р Аркадій Жуковський.

Ось причини, через які праця над «ЕУ 2» поступає лише поволі вперед. На опрацювання і друк першого тому ми потребували 1½ року, другого — 2¼, третього — 2¼, четвертого 3½, п'ятого — аж 4 роки. Зокрема сповільненою була праця з 1962 року, бо з того часу я працював рівночасно над обома томами «АЕУ» і 1½ року перебував поза Сарселем.

Я вже декілька разів писав у «Вістях із Сарселю», що тепер, коли я закінчив працю над «АЕУ», будемо швидше випускати наступні томи. Холодний розрахунок виявляє, що ми можемо

випустити річно 2—3 зошити «ЕУ 2», тобто один том на два роки. VI том повинен з'явитися в 1971 році. Але завжди знайдуться якісь «але». Я хотів представити нашому громадянству на осінь 1970 року два зошити шостого тому (26 і 27), а доведеться дати лише 26 і частину 27. Правда, ми маємо вискладаний майже весь матеріал до 27 зошита, а навіть частину до 28, але... я мусів сісти за «Мені 70» і не встиг закінчити статей «Поділля» й «Полісся». Чи пробачите мені це, дорогі меценати і передплатники «ЕУ 2»?

Я міг би написати цілу книгу про умови й процес праці над «ЕУ 2», про світла і тіні цієї праці, яка справді висмоктує мій час, сили й енергію. Ще найприємніше і найлегше писати гасла з географії (є їх уже добра тисяча, серед них пара десятків більших статей, з яких можна би зліпити нове видання географії України), а найнеприємніше пригадувати й прохати співробітників прислати їхні гасла. Натомість найцікавіше складати (звичайно, з іншими фахівцями) конспекти складних гасел, як «Місто», «Південна Україна» і... два польські гасла, які знайдете в 28 зошиті (вибачайте за рекламу) — «Поляки на Україні» і «Польща» — праця на два місяці.

На закінчення: я дуже щиро і дуже сердечно дякую всім, як співробітникам «ЕУ 2», так і її меценатам за допомогу в нашому спільному ділі! Маймо віру і надію, що воно буде закінчене!

БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА*)

1. Sprawozdanie z wycieczki Instytutu Geograficznego U. J. w góry Żywieckie. „Sprawozdanie Naukowe Koła Geografów Śl. U. J.” Kraków 1920, стор. 55—63.
2. Przyczynek do antropogeografii Gorganów. „Przegląd Geograficzny”, II, Warszawa, 1920—1, стор. 146—9.
3. Izochrony południowej Polski. Kraków 1923, 60 стор. + 3 карти. „Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego”, wydawane przez Ludomira Sawickiego, Zeszyt I.
4. Szałaśnictwo w Karpatach. „Czasopismo Geograficzne”, Łódź 1923, ч. 2—3, стор. 154—60 + 1 карта.
5. Rozmieszczenie kultur i ludności w Karpatach Wschodnich. Kraków 1924, 24 стор. + 4 карти. „Krakowskie Odczyty Geograficzne”. Nr. 7.
6. Mapa gospodarczo-osadnicza Gorganów. Podziałka 1:150.000. Kraków 1925.
7. M. Mrazkówna, W. Kubijowicz, Ze studiów nad osadnictwem Babiej Góry. „Czasopismo Geograficzne”, Kraków 1925, т. 3, зш. 1—2, стор. 45—71.
8. Życie pasterskie w Beskidach Wschodnich. Kraków 1926, 138 + (2) стор. + 4 таблиці + 12 стор. ілюстрацій. „Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego”. Zeszyt V.
9. Rozmieszczenie ludności na Polesiu. II Sprawozdanie Koła Geografów Śl. U. J. Kraków 1926 (?).
10. Z antropogeografji Nowego Sącza. Kraków 1927, 50 стор. + 5 карт. „Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego”, wydawane przez Ludomira Sawickiego. Zeszyt 8.
11. Życie pasterskie w Beskidach Małopolskich. Kraków 1927. 64 стор. + 2 карти + світлини. „Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności” Nr. 2.
12. Jednostki krajobrazowe w polskich Karpatach Wschodnich. „Czasopismo Geograficzne”, Львів 1927, т. V, стор. 8—15.
13. Rozmieszczenie wysokości względnych w Beskidach Wschodnich. „Czasopismo Geograficzne”, Львів 1928, т. VI, ч. 7.
14. Rozmieszczenie ludności na Ukrainie Radzieckiej, Kraków 1928, 32 стор. + 1 карта. „Krakowskie Odczyty Geograficzne”. Nr. 10.

*) В бібліографії подається лише головніші праці, статті і карти. 1943 р. Українське Видавництво Краків—Львів видало брошуру — «Бібліографія наукових праць проф. д-ра Вол. Кубійовича», яка є далеко повніша.

15. Górna granica osadnictwa w dolinie Bystrzycy Nadwórniańskiej. „Przegląd Geograficzny“, Warszawa 1929, IX, стор. 73—86 + карта.
16. Мали осель і господарських культур Східних Карпат. Науковий збірник географічної секції при Українській Студентській Громаді в Кракові під редакцією Др. В. Кубійовича. Краків 1930, стор. 4—8.
17. Typu pastierskeho života na Slovensku. „Sborník Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti“, Turčiansky Sv. Martin, 1930, Ročník XXIV. Sošit 3—4, стор. 101—10 + 1 карта + 1 табл.
18. Życie pasterskie w Wielkiej Fatrze. „Sborník Vlastivedneho Muzea“, Bratislava 1931, стор. 117—26 + 1 карта + 3 табл.
19. Obývané a neobývané plochy v slovenských Karpatech. „Sborník Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti“ Turčiansky Sv. Martin 1932, Ročník XXVI, Sošit 1—4, стор. 53—68 + 1. карта.
20. Rozšíření kultur a obyvatelstva v Severních Karpatech. Bratislava 1932, 145 + (1) стор. + 28 табл. + 4 карти. „Sborník filosofické fakulty university Komenského v Bratislavě“. Ročník VIII, číslo 60 (1).
21. Učast obyvateľov Spiša v živote pastierskom „Bratislava“ časopis Učené Spoločnosti Šafaříkovy. Bratislava. 1932, VI. č. I. стор. 103—15.
22. Dr. J. Král, Dr. V. Kubijovuč, Dr. M. Maloch: Boržava v Podkarpatské Rusi. Bratislava [1933] II. Zeměpisné práce řídí Prof. Jiří Král. 1933/34. — 1. Dr. V. Kubijovuč: Horní hranice sídel v oblasti Boržavy, стор. 15—23. 2. Dr. V. Kubijovuč, Dr. J. Král: Antropogeografické mapy v oblasti Boržavy, стор. 5—14. 3. Dr. V. Kubijovuč, Dr. J. Král: Život pastýřský na Boržavě, стор. 24—42.
23. Українська людність в Польщі в світлі перепису 9. XII. 1931. р. «Вісник» Львів 1933, кн. 7—8, стор. 574—84, Львів 1933.
24. Le mouvement de la population en Pologne dans la periode 1921—1931. „La Monde Slave“ Nouvelle serie, XII. An. Paris 1933, стор. 441—54.
25. Українська національна територія. «Вісник», Львів 1934, кн. 3, стор. 192—202.
26. В. Кубійович — М. Кулицький: Адміністративна карта Галичини зі спеціальним узглядненням адміністративного поділу греко-кат. Епархій. Мірило 1 : 600.000. Львів 1934, 1 л., 55,5×52 см. Накладом авторів.
27. Die Verteilung der Bevölkerung in der Ukraine. Berlin 1934, стор. 39 + (1) + 1 карта. „Beiträge zur Ukrainekunde“ herausgegeben vom Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut. Heft 2.
28. Джерела до статистики людности українських земель, стор. 17—21 Територія і людність українських земель. III табл. стор. 21—38 «Другий річник Українського Економічного Бюра у Варшаві» 1934.
29. Kubijowicz, Włodzimierz: Rozmieszczenie Ukraińców w Azji. „Biuletyn Polsko-Ukraiński“ Warszawa, R. III. Nr. 21 (56) 1934, стор. 9—11; Nr. 22 (57) 1934, стор. 3—4; Nr. 23 (58) стор. 5—6.

30. Păstoritul in Maramureş, „Buletinul Soc. Reg. Române de geographie“, Buceureşti 1935. Anul LIII 1934, стор. 215—293 + 1 карта + 4 таблиці (18 світлин).
31. Територія і людність українських земель. З 2 мапами. Львів 1935, 84 + (4) стор. + 2 таблиці + 2 мапи. Накладом фонду «Учітеся брати мої».
32. *В. Кубійович — М. Кулицький*: Карта України і сумежних країн. Міриво 1 : 2,500.000. Львів 1935 л., 83×42 см. Накладом авторів.
33. Пастушество Буковини. «Праці Географічної Комісії Наукового Товариства ім. Шевченка». Львів 1935, випуск I, стор. 25—118 + 1 карта + таблиці на стор. 189—203.
34. Людність Полісся. (Демографічний нарис). «Вістник», Львів 1935, кн. 7—8 стор. 572—83.
35. Le mouvement de la population de l'Ukraine Sovietique. „Promethée“, Paris 1935, Nr. 107—108.
36. Антропогеографія і демографія [України]. «Українська загальна Енциклопедія», том III, Львів—Станіславів—Коломия 1935, стор. 409—423 з додатком 4 карт.
37. *Pastýřský život v Podkarpatské Rusi. Díl I.* — Text. Bratislava, 91 + (5) стор. „Zeměpisné práce“ řídí prof. Jiří Král. 1935.
38. Людність, 1 таблиця + 1 карта + 9 таблиць (на стор. 9—25). — Сільське господарство, 59 таблиць (на стор. 26—80). — Віроісповідний і національний склад людности Холмщини і Підляшшя, (стор. 246—252). «III. Український статистичний річник 1935». Видання Українського Економічного Бюро у Варшаві. Варшава—Краків—Львів 1935.
39. Зміни в стані населення на українських землях в СССР за останні роки, написав *В. Кубійович*. „Mélanges de Géographie“, Offerts par ses collègues et amis de l'étranger à M. Vaclav Svambera, Directeur de l'Institut de Géographie de l'Université Charles IV. a Prague a l'occasion de son soixantedixieme anniversaire“. Praha 1936, стор. 75—82.
40. Національні відносини в Галичині в світлі перепису з 9. XI. 1931 р. «Вістник», Львів 1936, кн. 3, стор. 211—23.
41. Людність Зах. Волині. (Демографічний нарис). «Вістник», Львів 1936, кн. 11, стор. 815—23.
42. Die Entwicklung der Bevölkerung der Ukraine in den Jahren 1890—1932. „Archiv für Bevölkerungswissenschaft und Bevölkerungspolitik“ VI. 1936, Heft 5, стор. 281—96.
43. Das Donetzbecken. „Osteuropa“ J. XII. Königsberg—Berlin, H. 2. стор. 96—108.
44. Атлас України й сумежних країв під загальною редакцією д-ра *Володимира Кубійовича*, доцента Ягйлонського Університету. Атлас опрацював д-р *Володимир Кубійович* при співучасті *В. Дорошенка*, *Е. Жарського*. проф. д-р *І. Зілинського*, д-р *Р. Зубика*, проф. *В. Іваниса*, проф. *І. Іваницького*, д-р *І. Крип'якевича*, проф.

- В. Садовського, І. Теслі, д-р І. Федіва, д-р інж. Є. Храпливого і проф. В. Чередієва. Львів 1937, XLVIII стор. + 66 таблиць, карт і діаграм + окремо XI стор. окремого англійського тексту: Atlas of Ukraine and adjoining Countries arranged by Dr. Volodymyr Kubijowycz, lecturer at the University of Kraków. Український Видавничий Інститут у Львові.
45. Територія і людиність, 18 таблиць (на стор. 4—26). — Рух людиности, 20 таблиць (на стор. 27—46). — Сільське господарство, 52 таблиці (на стор. 47—107). «IV Український Статистичний річник 1936—1937». Видання Українського Економічного Бюро у Варшаві. Варшава—Львів 1937, 1—38 стор. (8) + 305 + (23) + 2 таблиці + 1 карта.
 46. Pastýřský život v Podkarpatské Rusi. Díl II. — Tabulky, mapy, vobrazení Bratislava [1937], 50 стор. + 2 карти + 12 таблиць з ілюстраціями „Zeměpisné práce“ řídí prof. Jiří Král.
 47. Географія українських і сумежних земель. Том I. Загальна географія. Опрацював і зредагував д-р В. Кубійович при співучасті д-р Р. Єндика, мгр. Е. Жарського, проф. д-р І. Зільмського, проф. інж. В. Іваниса, М. Кулицького, д-р І. Крип'якевича, проф. М. Мельника, проф. С. Пашкевич, д-р Ю. Полянського, мгр. І. Федіва і професора В. Чередієва. Львів 1938, VIII + 512 стор. + 7 карт. Український Видавничий Інститут у Львові.
 48. Из актуальных антропогеографических проблем Закарпаття. «Сьогочасне і Минуле». Львів 1939, кн. 1. стор. 70—82.
 49. В. Кубійович — М. Кулицький: Фізична карта Українських Земель. Мірило 1 : 1,500.000. Львів 1939, 1 л., 144,8×77,7 см. Український Видавничий Інститут у Львові.
 50. Українці в Америці. «Вістник», Львів 1939, річник VII, книжка 9., стор. 623—629.
 51. Людиність [Карпатської України]. «Карпатська Україна». Львів 1939, стор. 37—49. Український Видавничий Інститут.
 52. Сільське господарство [Карпатської України]. «Карпатська Україна». Львів 1939, стор. 50—60. Український Видавничий Інститут.
 53. В. Кубійович — М. Кулицький: Лемківщина і Надсяння. Мірило: 1 : 400.000. Краків 1940, 1 л., 45,4×35,5 см. Українське Видавництво.
 54. Das geographische Bild und die Bevölkerung der Ukraine, „Handbuch der Ukraine“, Leipzig 1941, стор. 1—30. Otto Harrassowitz.
 55. В. Кубійович — М. Кулицький: Фізична Карта Чорноморських Країв. Мірило 1 : 1,500.000. Українське Видавництво, Краків—Львів 1942, 1 л., 160×87,5 см. + обгортка 21,5×30.
 56. В. Кубійович — М. Кулицький: Фізична Карта Чорноморських Країв. Мірило: 1 : 2,500.000. Українське Видавництво, Краків—Львів 1942, 1 л., 95×54,5 см. + обгортка 19×32,5.
 57. В. Кубійович — М. Кулицький: Адміністративна Карта Галичини. Мірило: 1 : 500.000, 1 л., 76×74 см. + обгортка 19,5×21,5. Українське Видавництво, Краків—Львів 1943. (Наголовок на обгортці: «Карта Галичини»).

58. Географія українських і сумежних земель. Опрацював і склав д-р *В. Кубійович*. Друге видання. Українське Видавництво. Краків—Львів 1943. 520 стор. (видання дещо змінене і доповнене у порівнянні з першим, див. ч. 47).
59. Сучасні проблеми української науки. «Сьогочасне й минуле» I. Мюнхен—Нью Йорк 1948, стор. 5—17.
60. З демографічних проблем української еміграції (на прикладі таборів у Міттенвальді). «Сьогочасне й минуле» I—II. Мюнхен—Нью Йорк, 1949.
61. Енциклопедія Українознавства. Під головною редакцією проф. д-ра *Володимира Кубійовича* і проф. д-ра *Зенона Кузеля*. Том перший. Наукове Товариство ім. Шевченка. I, II, III т. Мюнхен—Нью Йорк, «Молоде Життя», 1949, 1230 стор. Важливіші статті *В. Кубійовича*: Положення, границі й територія України стор. 17—29); Географія й природа України в XIX—XX ст. (стор. 35—36); Людність (стор. 130—183); Західна Україна під час другої світової війни (стор. 578—82, 587—90, 596—600); Загальна характеристика сільського господарства України (стор. 1054—1066, 1067—68); Транспорт (стор. 1096—1103; разом з *Р. Димінським*).
62. Етнічні групи Південно-західної України (Галичини) на 1. I. 1939. Частина I. Етнографічна карта Південно-західної України (Галичини), мірilo 1 : 250.000, 1 л., 139×139 см. + 15 стор. тексту укр. і 15 стор. англ. мовою. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 160. Лондон—Мюнхен—Нью Йорк—Париж, 1953.
63. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Головний редактор проф. д-р *Володимир Кубійович*. Наукове Товариство ім. Шевченка. Томи 1—6. Париж—Нью Йорк, «Молоде Життя», 1955—70. 2080 стор. Важливіші статті *В. Кубійовича*: Адміністративно-територіальний поділ українських земель; Басарабія (разом з *А. Жуковським*); Буковина (разом з *А. Жуковським*); Галичина (разом з *І. Витановичем* і *Я. Пастернаком*); Географія; Геологія; Гуцульщина (разом з *С. Вінценцом* і *В. Січинським*); Дніпро (разом з *М. Глобенком*, *Е. Жарським*, *І. Теслею*); Дністер (разом з *І. Теслею*); Донецький басейн (разом з *В. Голубничим* і *А. Поплюком*); Еміграція (разом з *В. Маркусем*); Закарпаття (разом з *І. Лисяк-Рудницьким* і *В. Маркусем*); Зелений Клин (разом з *І. Світом*); Зернове господарство; Кавказькі гори; Київ (разом з *В. Павловським*); Книга (разом з *Б. Кравцевом*); Крим (разом з *М. Міллером*); Кубань (разом з *В. Іванисом* і *М. Міллером*); Лемки; Людність українських земель; Львів (разом з *А. Фіголем*); Місто (разом з *В. Голубничим*, *Б. Кравцевом*, *О. Оглоблином*); Наука (разом з *І. Бакалом* і *Б. Кравцевим*); Наукове Товариство ім. Шевченка (разом з *Б. Кравцевим*); Національна українська територія; Національний склад лютности українських земель; Одеса (разом з *Б. Кравцевим*); Охо-

- рона природи; Передкарпаття; Перемишль (разом з П. Ісаєвим); Переписи населення; Південна Україна (разом з М. Аркасом, М. Жданом, О. Оглоблином, Н. Полонською-Василенко).
64. Зміни в стані населення Советської України в рр. 1927—1958. (Відбітка з Українського Збірника кн. 16, видання Інституту для вивчення ССРСР). Мюнхен, 1959, 18 стор. Це саме англ. мовою [Changes in the Population of the Ukrainian SSR (1927—1958)].
 65. Національний склад населення Радянської України в світлі советських переписів з 17. 12. 1926. і 15. 1. 1959. Збірник на пошану Зенона Кузеля. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 169, стор. 538—553. Париж—Нью Йорк—Мюнхен—Торонто—Сідней, 1962.
 66. Західні Українські Землі в межах Польщі 1920—1939 (Етнографічні відношення). Український Публіцистично-Науковий Інститут, Чикаго—Нью Йорк, 1963, стор. 32. Ця сама праця видана англ. мовою [Western Ukraine within Poland 1920—1939 (Ethnic Relationship)].
 67. Ukraine a Concise Encyclopaedia. Prepared by Shevchenko Scientific Society. Edited by *Volodymyr Kubijovych*. Vol. I. Published for the Ukrainian National Association. University of Toronto Press. 1963. стор. 38 + 1185. Статті В. Кубійовича: The Territory of Ukraine (стор. 12—30); History and the Present State of Geographic and Naturalistic Studies of Ukraine (стор. 38—45); Ukraine as a Geographical Entity and its Sub-Regions (стор. 146—55); Population (стор. 162—267); Western Ukraine to the Outbreak of the German-Soviet War (стор. 871—76); Western Ukraine after June 22, 1941 (стор. 886—90); Ukrainian Political Refugees and Emigrants after 1945 (стор. 911—16).
 68. Ukraine a Concise Encyclopaedia. Prepared by Shevchenko Scientific Society. Edited by *Volodymyr Kubijovych*. Vol. II. Published for the Ukrainian National Association. University of Toronto Press. 1970. близько 1400 стор. + 6 карт. Статті В. Кубійовича: Scholarship in Western Ukraine and in the Emigration, 1919—45 (стор. 278—84; разом з Б. Кравцевим); Scholarship Abroad 1945—67 (стор. 284—89; разом з Б. Кравцевим); Education in Western Ukraine in 1919—44 and Abroad (стор. 371—381; разом з І. Герасимовичом, М. Терлецьким, О. Терлецьким); Reservations and conservation (стор. 424—27); Book publishing 1917—66 (стор. 458—72; разом з В. Дорошенком, П. Зленком, Б. Кравцевим); Agricultural development in Central and Eastern Ukraine from the early nineteenth century to 1914 (стор. 840—48; разом з К. Кононенком, Г. Маховим); Principal branches of agriculture (стор. 860—85); Utilization and management of water resources (стор. 904—11); Transportation and communications (стор. 912—32); Ukrainian Abroad (стор. 1092—1100; разом з В. Маркусем); Ukrainians in Germany (стор. 1214—18; разом з Г. Прокопчуком); Ukrainians in Poland (стор. 1233—39).

З М І С Т

ВСТУПНЕ СЛОВО	5
МОЄ ЖИТТЯ	7
Як я став українцем	7
Як я став географом	13
Як я став українським географом	24
1939—1945 роки	35
На еміграції в Німеччині	73
У Франції	85
НАУКОВІ ПРАЦІ	93
Досліди над пастушим життям у Північних Карпатах	93
Інші праці з географії Північних Карпат	101
Атлас України	103
Географія України	108
Досліди з демографії й статистики України	111
Праці з ділянки картографії	115
«Енциклопедія Українознавства»	116
БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА	129

